ॐ ८ मनोरमाव्याख्यानम्

लघुशब्दरत्नाभिधम्

१५३

१०५५—१४

नं. १५२६

ल॰ श॰ २॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय हारं सकलसमीहितफलसिद्धये यदुपास्तिः २ ध्यायमिति ध्यात्वा ध्यातेर्मण्डः ग
१ मुक्तमेतत् परं सर्वं जगदुपादानं कार्यं ब्रह्महिरण्यगर्भव्याहृतेषु ध्यानेविनापरपर्यायं स्मरणं तु हृत्कलव्यापाररूपं स्मरणं तु तज्जन्यमिति विशेषः
गणेशस्यैकदन्तेन सर्वविद्यालाभः एकस्माद्देवपरोरीतिनिरूपिते प्रौढानां मनोरमां प्रौढत्वं सकलदर्शनाध्येतृत्वं सर्ववकं
महाभाष्यपूर्वार्धज्ञानवत्त्वं इत्याग्रहेणोक्तमिति नन्विदं सूत्रं ममाग्रहेणापि ग्रहणानन्तफलं तत्रवक्रतुः मकृहित्वा हेत्वादेरुपमः खपीतिरूपत्वं गविस्यपमा
हेत्वादिवरप्रदानत्वात्ककारादेर्नेन त्वमिति वेद्यं तदुक्तं रित्यादाविकारानुच्चारणेन यथा स्यात् बोधितान अहितहल्मनुदायस्यासाधुत्वबोधनात्
अतएवोक्तं हेरदानइति सूत्रे भाष्ये नपुनः रूपे एतेनास्योच्चारणमपि भवतीति स्फोरित्यादिसूत्रे सोपःप्रयोगः अतएवादिहकारप्रयोजनलक्षणावस
रे भाष्ये शप्रश्नोत्तरीलपस्मात्तदुदाहरणेनोपन्यस्तं हकारपरशकाराभम्भवेन पशेत्वारीतिप्रसंगान्तरितमिति वृत्तिकारेण व्याख्यातं श्रुमिहकारप्रयोज
नमिति भाष्ये नोक्तमिति दिक् इदं सूत्रमिति वलादिप्रत्याहारास्त्रकरणे वर्णनहरत्यमिव्यायत्ता अपपरिहारस्तं रन्ते हीनिन्यासेन ग्राहकत्वात्
इप्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायात्मकमिति निष्पीनवावर्तक इति भावः प्रहणावयेमिति णाषसहरिमेनोक्तं त्वारिस्कारग्रहणापत्तौ हरिर्हसतीत्यादौ विस
र्गापत्तेः समसीति अधिकरणकारकस्य कर्यापन्न यहाराक्षि पूर्वयाग्निसाम्यमिति भावः अस्यायाप्तविभागस्य भाष्ये रपोनादाह सयुपेती
ति अनेनापिसाधनस्मानलिकगतिवाहाद् यदेहेति हलाहृतिनिरस्यात्मयिति विग्रह इति भाव सूचीषनेरलसवत्तुपधायागोरहस्मादाविवगु
णानत्वे वपरत्वेनाहितिमापनवाः प्रहेतिरितिवाधो लेशाहस्यैकशेषास्मतममहत्विति यद्यपि रहस्येविषयेऽस्मायपितुस्तावैकशेषास्मत्तरेणोम्नारम
वोदुहत्वाहस्यावाधइसेवानुभवसिद्धं तथापि व्यवस्थितेवास्मवमहस्मानेनवाधादुविनदोषः एकशेषस्मुमस्याख्यातेः सदृविवद्यापामपि गुणास्म
र्गार्न शेषयोगीस्मयन्नेनरूपगतः सामीप्यबहुव्रीहिरिति वहीत्युक्तेरस्मगुणानावपरापत्वासिनिन्यायेनायमहनिः नवेकोगुणाहनीतिसूत्रेवह्वेषश
हेनपरेभावयोरपि गुणागुणिभावउक्तः इतिवाच्यं सार्वधातुकार्धधातुकयोरलोपस्येकोगुणवृद्धीति सूत्रप्रापसलसमस्कारकमहावाक्यविषेयत्व रम॰
विशेषणाभावमादायैव तत्र षष्ठ्यन्तहारेण तत्र गुणागुणिभावेन परस्परापेक्षत्वेनवेति कैयटेनमाष्यकृतो वेतन्मूलकपैवतत्समत्वासंभवस्यतेनोक्तत्वादिति १

भावः क्लिष्टत्वादिति । अत्र ह्लग्रहणसामर्थ्यं बलं तस्याश्रावसम्यग्विप्रकरणादोषस्वाभिभाव्यादिप्रतीतिवतस्ते ननु यागमीमांसापत्तीतेलक्षणद्वयं पर्यन्तमाभावात्तत्प्रयोगे तत्सामर्थ्याभावीः
समासमाश्रितिनिमध्यमपदलोपिसमासो वैत्वात्त्रसमासस्य क्लिष्टत्वमितिभावः तत्स्याह्लादीमादिना तत्र लिङ्गपत्तेन विग्रहवीतासमिति कृताविति नेत्र तं देश्यपरस्यलोकिक
प्रमादात् एवं स्त्रीगवीत्यस्मिन् कर्मधारयकरणात्स्यकेयत्रश्रयोगोऽपि बोध्यः अत्र लरत्वेनेरसमीपेवेत्यादिना पुनः नवतादिपरस्य ह्रस्वहारेण लिङ्गविधानसंबंधापि कास्यात् अपि दृष्टान्ते ऽतो
तृपिनसंबंधापि कावाधद्वीस्मिन्प्रायकं अत एवमत्र सूत्रे केवटेन गावोऽस्य संबन्धेनतस्मिन् संततुकाकार भाष्यानत्राप्यावयवार्थत्वेनप्रमसालायां ते वक्तव्यः पादिरिसमुतेन तत्सप्त
कृत्यर्थं तेनप्रत्यययार्थं तमुक्तं भाष्यकृता चासामर्थ्यान्न ह्लस्यभावप्रत्ययः एवमर्थे तेत्प्रत्ययार्थत्वात् क्वासामर्थ्येन साध्वप्यनेन मात्रप्रयोगे मानं ना पारिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपराध्या
हारवृत्ते बोधः न तत्र लिङ्गत्वस्य भावेन सामर्थ्यलक्षणे वास्यानुपयोगात् सोऽयं नमो वेदमन्त्रयोर्यवत्वं जीवित्वं त्वया धुनातेन यो पर्याप्त भिन्नाविग्रहावोस्यसमन्तरार
सार्थं येवक्रीडिमत्यर्थी योनमवेनेन भिन्नाना दिनिमत्तु प्रत्ययाभ्यस्य अत्र तत्र ह्रस्वर्थत्वेन तस्यैव मिति । उपपत्त्या व्यत्र मिश्रना नेनित्ये सुरमित्वत्राप्यन्तस्य मनतादिरस
मानो उत्तमधानादितिलुप्तमाकोरेतिनतत्समासस्य तत्र तत्त्वहते प्रयुक्तसमत्र अनन्तरादिरूपत्वेन पुंसि लिङ्गकृषादिसूत्रमवलेवमात्र मनूयोगेशालीनिमित्तानि दोषमीपरत्वादयुष्मतारोपेणास्य
नः स्वप्नत्वेन रीतिसर्वपंक्तस्मिन् सर्वे के यदि किं चतुस्थानितमधेयेलवित्तो तेनेदमिति यानानालेपाय नाय स्ततिनवयरूपाभावः देवदत्तस्यलेह सादोऽनित्यमायथ्यार्थमस्यायेदेनाय तलिङ्गसाम
र्थ्यात्वस्यामन्ते वाभावे पिलिङ्गवत्स्येव प्रलन्त्वकं प्रकाशितमपि बोध्यः यद्यपिदृश्यसमीरादितिनिर्देशेनतस्य तेन सिद्धिकल्पयितुं शक्यत्वात्यापितत्पकल्पीकारायेद्यसूत्रवृत्ति
रेव लघीयसीति चेत्क्र उक्तं तत्रैव तिसोऽत्रलोपास्त्रयत्नेनतु प्रयोगमेवलघुत्वसमवादिति न चाप्येवं तत्रैवं तदा तु प्रायासत्त्वमन्यापि प्रथमतः सहिमाव लिङ्गत्वसहितमावङ्गिराप्त
यमावेनसहविवक्षामाश्रित्य प्राप्तहस्वपुलत्वेन सापि प्रयुज्यते लक्षणरेलत्वस्याप्रसक्तिरिति समासेनावोधकल्पमात्र यहृदमापुलतत्वेन विवक्षितत्वस्यमायामानिर्दिष्टमेवेति कुवा
कालयायादिदोषेत्राषावम्यापि लक्षणेन त्रस्काः किं च सहविवक्षामात्रवत्वाच्छिद्रमात्रसुप्रमाणानां नुपपत्त्यापुनानिलेकः एवं मपिद्वन्द्वस्य सार्थत्वात्तेन वा बाधा वा यस्तु क्रमेण
चेति वाच्यं अग्रे लविसर्गादेश प्रासस्यस्त्रासमासम समर्थो न न पा साधु लाभीकारे प्रयुक्तारितात्समसापुलक लघ्येनामा भावात् किं चेप्रात्त सर्वं स्वरोधाभवत्विति चायासहव
कृमिश्चात्रापि एवं सहविवक्षात्वेन प्रात्तरणाभिसहत्वोपपत्तेविति तात्पर्ये कृपाले द्यानात्मावोधानेनकमाश्रित्यगतेनपातिनेवर्तनतापत्तिः मुक्तनयेन तु प्रतिपत्त्यार्थतनदोषः उभय
तत्ले न तात्पर्यवेताहरोक्तप्रयोगात् नेनहूपेत्स्यापनेदम्भः प्रमावे तु प्रदे तत्किं चेपात्तिनेः एवं हल्ह्लदापञ्चत्वातेपि तदभिप्राये एव मनुयोगः प्रवृत्ता अत्रास्त्रात् प्रयोग एवं तलवत्वात्सपा
नुपपत्त्यालढ्सरतिसूत्रस्यके पनेतरीमालतनपातंत्रतोऽत्रप्रतमादिसवाहारेणप्रथमादिपरानाभिद्य मनुमानाहाततः प्रत्यावात्वाविसम विनेतरवितराग्प्रयत्ने वा भावेनहाशे
कालस्थितिवक व्यभिसादिसमाधान परभाष्यासंगत्यापत्तेः नेवमत्रादिमवत्तहरस्यापि लक्षणाद्दिनेवायमत्रावादि रवनेतिस्त्रवपथ्यं क्त वित्तलक्षणादिनावधहतिसदेव
लतलाङ्गास्त्रहलमेवेति नियमाभावात् नासूपाकृतेनाप्रमाणुमः क्रियतहूनि पेति विंशतीति सूत्रभाष्योक्तेः नसमासंविधमात्यादिप्रलघुपायकपदसमासंप्रयोगचा
यसाप्तेवमप्रयोगत्वेवकल्पनात्सपरः ध्वनितस्याप्यमर्थोनानुला विहितस्त्वेद्युपस्थानागहराभावाय वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकालेसंज्ञाइसतोत्तरकालःप्र

ल॰प्र॰२०
२
2

स्थानात्वः अन्ताहेरोपरकालसवर्णोनामेतानुपरकालमग्रेहितिसवर्णग्राहकमित्येवेनसमुदितेनाप्यञ्सवर्णानांग्रहणंभवतिनस्वस्मिन्नपिसंयोगेद्रत्येवंवाक्यार्थस्समासश्चलिषा
स्कभाष्येणापि अन्यथातनत्वात् अणानुपपत्यापत्तिनेत्याख्याननस्यएवंसतेनाचार्येणतथाप्रयोगेवेधूगणमधिकमेणतथावोधेउपपन्नेविंतेनकृतेस्यात्कथंवानाभू
लाविलप्ताशादयासीनांग्रहणवारणभाष्योक्तं संगतंस्यादितिविभाव्यतोनदाहृतस्यादिति आद्येनाभ्यामिति अवयवत्वेनबोधकाद्येनशब्दाभ्यामित्यर्थः तस्यसमुदायस्य तयोः
पारार्थ्येति संज्ञास्वरूपबोधकतयाशक्तिग्रहकालएवतयोःपारार्थ्येनिर्णयादित्यर्थः परामर्शत्वादितिवस्तुतोनाप्रकादिनाऽस्यापिनसंज्ञाकार्ये आद्येनशब्दाभ्यामाद्यन
तेतितसमुदायस्यास्तेपणानेषामिवतयोः आसाधाः संज्ञायाः अकारादनेरणाप्रत्याहारणानान्त्वस्याह्वानुवृत्तेरसम्यफलेभाष्येपिएतत्फलितार्थकथनमेवस्वसाचरूपस्येतिः
संज्ञास्वरूपत्वेविशिष्टस्यास्तस्यप्रत्येकंस्वबोधकत्वंचात्राकोविरोधः यथावेदेविमाहोगुणास्स्वत्वेनविधाहेस्यादिविसंज्ञाबोध्यत्वेनेहत एवमज्ञादिसंज्ञासंज्ञिबुद्धेकाव्यादिश्चिवः
अकारचकारयोरपिआद्योपेवकिंचस्वघाहेनकेवलोत्सपरामर्शोसंभवेपिविशिष्टपरामर्शेनबाधकं नयसमुदायेफललाभावादवयवयोर्विशेषातिप्रसक्तिप्रसक्तिलसमंज्ञा
पकादिनेवानस्यतत्कार्यवारणायेतिकिंचाप्रयाननादित्येवसिद्धेऽनीयानिर्देशादित्यधिकमित्यलंभाष्येति नचहि उपदेशइतिविमर्शप्रश्नः प्रत्यतमाख्यानमुपदेशगुणाः आघ
णमहेशसूत्राणिनासानुपदेशाद्वसूक्तापदेशोहृष्टापोलोकव्यवहारेणसंकीर्णत्वमाशंक्योपदेशानेतेननुनासिकइतिवार्तिककृतापिनष्टामस्यावेदुनाप्युपदेशइतिकरणेघनुपदिष्टत्वेनेतेनमु
त्वमुपासनकरणप्रत्याख्येनत्वात्तीयधातानाप्रातिपदिकप्रत्याहारस्यप्रत्ययादेशसूत्रे आदिवावस्यानस्येतिवार्तिकेहेऽइत्यासीयाप्यस्यकश्चिदसमत्वेपिलाभसमवायस्यसानस्य
इतिस्तेहस्येवेतिशब्दवाधपितुमेवबाद्इतिभावः हलन्त्यमिति अकर्तविहेत्यत्रसंज्ञायामितस्वप्रापिकत्वाद्याप्तिरितिभावः वाधादेति वासरूपविधिस्तुक्तलुट्तमुद्रलत्वर्थेषुप्रतिषि
द्धः नचलक्ष्यानुरूपेणाभावस्तदप्रवग्रहणमितिवाच्यं बलात्सासाभवतेमत्रककेशितापवत्त्वेतिभाष्याद्विमात्राणेनानुसाधूनांचालुनाप्रयत्नादितिभावः क्लिष्टत्वादिति गुणप्रधानस
निधौप्रधानस्यविशेषणत्वेसाकांक्षत्वेपूर्वमन्वयस्तदाप्रधानइतिक्लिष्टमितिभावस्तथाह नहीत्यादिना भाष्यकृतेति अस्यार्थस्येतिशेषः एवंचोभयत्राप्योकसर्वार्णितिनिपातनकमेवेषपूर्वीति
बोध्यं अवदेहलनाचेति बोद्देलोपतोवेहलनमतःक्लिष्टत्वमित्यर्थः षाष्यवादइतिस्वयमपवादस्त्वेनमपिबोध्यं तदापिसंज्ञायामित्यनुवृत्तेरितिभावः आगतिकगतिरिति मघवनेनायमेवेति
घविधानमप्यलोपीत्यर्थकिम्बाक्येस्पष्टं तेनाद्रेयेक्षिप्यतीतिवाच्यं तस्याप्यागतिकगतित्वात् भगः परस्मिन्यादेशेपत्रपित्वफलंतत्रैवतत्वहमेश्च परस्य तन्नर्थकेनसिद्धेर्नतदेवदूरात्हरणं
किंतत्काविल्केवाकानन् किंचेत्यावार्येवर्णानांमोपदिष्टाइमेवर्णारस्मादिभाष्यानुपदेशपाहस्यात्याहारणार्थत्वनिर्णयेनसंकीर्णलोकव्यवहारस्थलदर्शनाभ्युपपत्याभावएषनिबाधु
काभावः किंचोपदेशशब्दस्यप्रत्ययादिपरत्वेतस्यैवहलन्त्यमित्यत्रान्वयेनपतिविच्नसमुदायानुस्वारणसंभवेतदर्थेसामर्थ्यादिवर्णानांवर्णेनत्वेप्राभाष्यकृतेतिकार्यः सूत्रादितिबोध्य
उद्देशश्च प्रातिपदिकानांनोपदेशस्तस्यदेवउपदेशइतिसप्रभाष्येभाववत्तेनतस्यैवतस्योगीकाराद्वेतिदिक् धातुसूत्रेस्यादीति धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिंगानुशासनं आगमप्रत्
ययादेशाउपदेशाः प्रकीर्तिताइत्यर्थः उपदेशत्वमिति उपदेशशब्दस्यव्यवहारस्यर्थः धातोरपीतिप्रत्ययेभ्यउच्चारितेपीत्यपिशब्दार्थः वाक्यशब्देनवार्तिकंग्रहीइलत्वेनिवृद्उण
आचारेवगल्भधृङ्ग्रणं अतर्दिङ्सूत्रादिग्रणानिउपदेशसंज्ञेति उपदेशपादेयोगाद्वाउ सेधितिभावः तनुसंज्ञाशब्देनव्यवहारपदाभिमतोतस्माद्वाप्यमस्मादिनवेकोरात्रहरणोष्येनास रम॰ २

मसत्रापनस्येवोचित्वादितिभावः आदिनाघकारादीं गृह्णाति विस्तारादिशब्दः उपदेशाभावादिति आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः नतोधातुसंज्ञेति लूशब्दएवधातुसंज्ञः केवलमसौनिकार्यंप
लभतइतिभावः नन्वत्रसूत्रग्राह्यवर्णाद्यागमप्रत्ययादिश्राह्येनतद्बोधकयोग्यान्यपठितानुपूर्वीकाणांग्रहणेतेषांधातुत्वादिव्यवहारस्तुभाविसंज्ञाविषयइतितेनेधातुपाठस्यादिव्यवहारस्त्वितिचे
न्न आद्योच्चारणविषयाणामित्यत्रसिद्धेऽपलस्यानुपूर्व्यागमात् इत्येवमाहुरेवेत्याद् अपिचेति अलोन्त्यस्येति उपधासंज्ञास्त्येवेत्यर्थः विरुध्येतेति नत्रहि लोपोविधीयतेमित्रपदंशास्त्रीति च पूर्वसूत्रेणनथः
अत्रसंदेहायमूलस्यसंयोगादित्वेपिस्कोविस्पष्टार्थः लोपविधानादीनांफलंसर्वेशकारस्यधात्वाद्युत्वाभावः स्पष्टएवेतिभावः किं चनमोवदिवक्ष्यमाणः इत्यस्यासंग्रहेऽपलेस्मापिवाध्यएवेतसंयोगाद्वि
विमुक्ते स्यपरिगणनतायाएवलाभात् धातोस्येवेति नतुसूत्रेविमर्शः परिगणनस्येति धात्वादिगणनस्येत्यर्थः वैयर्थ्यस्येति भाष्यरीत्याकरणमुत्तुत्येसर्वसंग्रहादितिभावः उपदेशानाप्रयोजकेति
योगमात्रस्वीकारेउपदेशतोउपदेशाकरणानानहित्वप्रयोजकंधातुत्वादिभवतिइतितत्रहेतुः संज्ञात्वेनउपदेशतोउपदेशाद्वेउपदेशाद्वस्याद्यत्वान्नदवच्छिन्नस्यप्रयोजकेनतु वैयधिकरण्येनेत्यर्थः
नघाधातुत्वादिवक्तुंशक्यमितिभावः णाकारस्येतिनस्यैवेवंकिंचिदुणोदृष्टपतइतिभावः ननूपदिष्टएवतेनाप्यतेनेनितिनदर्थः धात्वादिभिर्हिप्रयोगेणप्राप्यतेनहूदनेनापिणाकारेणमेवोदेशोत्वेनाप्यतेइत्यस्फुटे
याह्यादेवइतिसर्वेतिभाष्यकारादीनामर्थः यत्रतुकरणमुत्पत्त्येवासंज्ञालक्षणागमात्तत्कल्प्यतइतिवाफलकावलुडभावः यथाप्रतिनिमित्तेवकल्प्यमयुक्तोपदेशाप्रहत्वाविनाशादिविनिदिक् नासिकामनुयत
इतिनासिकामभिहत्यवाघुनाभिव्यक्तिलिङ्गइत्यर्थः प्रतिनिदानानिसंज्ञादोलोकेचतद्व्यवहारस्यतस्येकोपपादनमावश्यकमितिनासिकेयमनएवमुखग्रहणमत्राख्यानभाष्यएवनितोपमानुस्वारोयोऽनुनासिक
व्यवहारः सूत्रमतेसंगच्छते परोनुनासिकइत्यादेरनुस्वारग्रहणाभावश्चपश्चात्पस्मिन्मपरेवृद्धिरितिवोध्यं मंत्रप्रयोजनमिति मंत्रेषुप्रयोजनमस्यातिवङ्कब्रीहिः एवंलोकप्रसिद्धशास्त्राश्चानभिज्ञप्रतिस्पर्धा
जनमित्यर्थः अप्रयोगापरहिति अग्रेलोपाल्लोपः स्यादितिभावः विधानेति इतिविभक्त्यः नुनासिकविधानेनेत्यर्थः नेत्वमिति तत्फलंलोपस्यासामर्थ्यादभावेइत्वमपिफलाभावान्नेत्यर्थः नन्वप्र
अधिकारस्यत्रानेकानामनुवृत्त्यर्थइतिपदेशादिस्वेतीदृप्रतिषेधः फलेनचलोपाभावेइदितिमहासंज्ञाकरणसंज्ञापिनेनिवार्य महासंज्ञयेवलोपसिद्धानसर्वलोपइत्यस्येवपूर्वापदेः इकारादेका
कारादिग्रहणनापतेस्येतिचेन्न अनुवर्धानामेकालत्वमेवेतिमुख्यपदेशाभावादस्याद्याधानतदादि मुख्येवपूर्वमन्यपदार्थोबहुब्रीहिः नबाधमाकारोदुर्गोत्तोरवधवदस्येदोषात्प्रतिज्ञेति प्रत्यक्षा
नविषयमित्यर्थः प्रतिज्ञायाहस्येतिभावाद्इतस्यत्यर्थः लिङ्गेति पाणिनीयाद्वयाकरणसत्वार्थोवतदर्थबोधसंभवेनलक्षणाग्रहणंलक्षणइतिभावः लक्षणविनैवेति अग्रलक्षणयाबाधा
नेकृतेनापितवलतरंतनविनामेकुमारीत्येतव्याख्यानमेवंवदृष्टोपरविरोधस्तस्यतिभावः नवेभर्गाविधानेपिलाघवादावेशक्तिः कर्मीगाललक्षणाग्रनुयासनमपिलाहणीकार्यानुप्रसनमेवेतिका
चोलः कर्माणीमादीनामपितपात्वापत्तेतिसाकर्मेदेशाल्लिरितिसिद्धोत्सगत्यापत्ते व्याकरणस्याभियुक्तोक्तपाठिमाह्वकतस्यमगापत्तेश्चटकारस्यापीति अग्रयद्वहत्पदेनत्वमग्रकेवाफलका
दितिभावश्चनतादृशाग्रायस्तिस्यपिवाफलकादेविशिष्टमितिभावः एकवर्णविशिष्टेति एकस्मादुच्चरणवशाद्धात्वादिस्यत्वेकसामानुः सुःदेघोवर्षोवतन्योऽः पंचम्यः शालोषट्सप्तमीतिलङा
केतिभावः सोत्रेणुत्वमिति यद्यपिदृत्तेरेतद्योगेविसर्गमेकवचनेबहुशाकोतपापितिगमाशिष्टेलोकाप्रयत्नात्तिंगस्येतितत्रवतचवार्तिकोक्तेलिंगस्यैकेकताद्यात्तपकल्पनमेवेविलेनतुशा
स्त्रीयवचनमात्मपकल्पनमितिभावः फलितार्थेति उपरेनस्वोच्चारणकालसहयालक्षणपाकालशब्देनसमानाधिकरणवहुब्रीहौसत्कलतीतिभावः वाकालइतितुनविग्रहोव्याधिकरणत्वा
देतादृविग्रहमितितिकालइतितात्पर्यया पामेकवचने स्वोच्चारणकाइति स्वोच्चारणकालसदृशइत्यर्थः साहश्यपमूलकेकालपोस्मेसाध्यवसायेतपपात्प्रत्मेवसाधु पिरस्वरोणेति अतोराजन्य
र्थः नमः स्वमारनुराजतपकादेशउदात्तेनेत्येकादेशइतिभावः अनुदात्तइतिपितृस्वरेणानस्योदात्तवेशेषनिघातेनेतिभावः अभिमुखवाच्यसुपस्प्राप्तातिपदिकमर्यादितिशेविवक्षितमित्यर्थइति

५२न

वोपस्येदृस्नता
ल लक्त

आदिह्रस्वस्या
दित=

लो॰

ल०भा०२१

3

इदं च वस्तुमात्रं प्रतिष्ठाप्यं यत्तत्त्वार्थं तत्त्वार्थस्यैव दिक्कोटिद्वारेण विपर्ययं तन्तूनपात् त्वचीपतिन्यायेनेति अस्य प्रयोजनादिः शेषत्वेनोपन्यस्तमिति अवसरप्राप्तमितिशेषः तेनोक्ता दीक्षा गुरुणा शिष्याय प्रायशः इतिश्रा
वः ज्ञानमेवेति पूर्वपरभूतयोरानन्तर्यशब्दोपादानेन ज्ञानमेवेति अतो ज्ञानस्य विशेषाद् ज्ञानमात्रं तत्त्वपदेनेति लक्षितो ज्ञानः उक्तज्ञानस्य विशेषवेद्यविलासरूपकपरेशित्वः स्वरितो ज्ञानमिति वर्णः तेन
तत्त्वेन तद्वृत्तं ज्ञानं तदुक्तानुग्राहकमित्यर्थः तथा चाध्यात्मसंहितावचनं तत्संहितवदेवेत्यर्थः यथा दीक्षागुरुणामात्मसंहितवत्तु दृष्टान्तमुक्तानित्यनुष्ठानमात्रमुपपादकम् अथ संहितवदित्येतेन केवलमनुष्ठानं संहितवदेव
तेनार्थानुष्ठानस्य प्रतिकर्तृत्वमिति स्वतन्त्राश्छेदस्य तथैव तल्लक्षणेन वक्तव्यं तत्प्रामाण्यमपि प्रमाणमन्तरेणेत्यर्थः स्वतन्त्रोच्छेदनायेत्येति श्लोके उदाहृतादिति स्वतन्त्रोदाहरणादिति सर्वेकमिति भावः एवं का
रस्येति तत्त्वाख्यायादीर्थां शिष्योपसन्नमंत्रोपदेशनं कर्तव्यमिति तस्यैव पुरस्कारादिति भावः एतेनैतदपि दोषेकत्वमेकाविनयपक्षे चाध्यात्मस्तु पादपूरणायेति बोध्यं अथाहं कतर इति स्वरितेत्यर्थः स्वारं इति स्वरएव
स्वारः स्वार्थेऽण स्वरितो दशाभ्यां एवं वर्णितमित्यर्थः लक्षणेनेति तदुक्तं भाष्ये अर्धक्रस्वगृहीत मात्रायाः इति पूर्वबद्धाद् प्रमाणमेव कस्मादयं नानुदात्तोपलक्षितइति अनुपात्तमपि मात्रान्तरं प्रमाणं
मेवोपलक्षणतः इत्यर्थं तत्स्वरे लाघवमाह एवं लोके न्यायेषु वैयाकरणदिशि सुप्रधमात्रे वेदान्ते निभावः मनानलेति प्रातिपदिकत्वात् मनायेत्येतेनैव लोकसाधारणमतानेत्यर्थः कविषिति
लतयोस्तच्छास्त्रमिदं भाष्यतो बुद्धिप्रयोक्तेवप्रतीतेरिति भावः अस्य प्राहेन कथं तत्रावधत्वात्त्वादिप्रहणमतस्राहुस्त्रास्येभवमिति प्रथाहवलादिति प्रक्रियोपत्तेः प्रयत्नः प्रकर्षेस्त्रवर्णस्यान्यथ
योहतमात्राकालिकत्वरूप इति भावः चकारेणेति अत्रयथानासिकाया: स्थानुत्वेन प्रायन्यत्रेतिरूपित नतुतत्वालेति एषां सिद्धान्तपक्षाणांन्वादस्तेनात्रशास्त्रेग्रहणस्य भावादिति भावः नासिकं स्यादि
ति तत्स्वरेणापूर्णमानिमारेय्युत्तनयत्वानुनासिकेषु भवनुभावोनस्यात् नचातिदेशानरवदस्यापि त्रिपादाशांगद्वितीने दोषः सपादसप्ताध्यायीमपिपूर्वं प्रतिपत्तासिद्धत्वापनेः मध्याणस्य विप्रतिषेधस्य
सूक्ष्मस्य सामर्थ्यात्प्रयत्ने तु विशिष्टमनादिरहस्येत्रिपादीगमस्य ग्रहणत्वापत्तिरिति भावः तेषीत्यस्यप्रसंगादिति सिद्धे सिद्धत्वारोपाऽनन्त्यो दाहरणं सपक्ष्येपरत्वालक्षणकार्यप्रहनेनाव एक तथापरत्वात्प्रतिविरोधक
येनाविनात्तभावप्रतिरोधिनारोपेयेदवदतस्तद्वत्प्रयोजनस्यानिभूतरोसभावाद्गुणस्य मस्यात्रित्रितिभावः सप्तचेदंग्रहणलक्षणेऽवः परस्मिन्निमित्तपलत्वेनेतिसूत्रभाष्ये तथाचेति शास्त्रस्य तु
होयकार्यस्य च शास्त्रतन्त्रानवेलापामसिद्धत्वाभावे दोषीसादेः प्रसंगेत्यर्थः नचममापि पूर्वपरयोः पूर्वं परस्तु शास्त्रमनवयवविधिपकार्ये लक्षणपाशात् एवकार्यासिद्धत्वमितिवाच्यं लक्षणयामना
भावात्फलाभावात् गौरवाच्च ननु मनोरथरूपेष्टसाभावरूपेणोपः भावारोपस्पर्शनारोपरूपेणेन नरोधाभावाभावस्यप्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह अष्टर स्याटित्यत्रात्रोऽत्रस्य अत्र अस्य
वस्यायोनात्स्येतस्यसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्या सिद्धत्वविषयेष्टसिद्धाः काराभावेन परत्वस्यापायनापत्तिः मनस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतदुहेश्यत्वस्त्यापाप्रहाणिरितिनिबन्धेनतथाऽस्त्रसिद्ध
त्वमेवज्ञापकीयतु पुत्रः सर्वेषामभावात्त्वं मरस्येतिनिमन्तेदान्येकाराभावेनेत्पृहितिस्त्रत्वमपिज्ञापकसर्वैवज्ञापकमस्तु नचतोसहिमादितिनिर्देशोदेवदत्तस्येतस्मादोऽनितत्त्वहेतवाच्यं हलेदेव
दत्तेनदृष्टविरुद्धेतिनेत्तमज्ञने दृष्टलत्वारोपत्वतनरदृष्टसुघ्नस्य दृष्टनेन तु ज्ञीवनसमेवनिन्यायप्राप्ततालिन्मादेशे दृष्टि दृत्वः एवं सवर्णदीर्घस्य दृष्टनेवाप्यसमस्तत्वात्प्राप्तमात्रेण न तु दृष्टनेन स्थानिन्यालस्य
इति तितिननन्तरस्य न्यायस्य विषयत्वेनिनास्यानिमतत्ववाधनासंभवात् स एव चेत् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायाः असिद्धत्वाभावेनरहसमसत्वानीयप्रयोगे कार्यप्रवृत्तेन मावप्रपवकमेव
तस्य विस्तरः परास्तइति विहितं कार्यमित्यध्याहारेगोरवाच्च विधिविपरीतशास्त्रतोद्दिष्ट विधानेकर्ताणान्त्वाधिकरणसिपायां विषयमानेन शास्त्रेणविहितं कार्यमिति व्याख्याने तु तत्स्य नेन हि प्रत्यपिवो २
ध्यं लोकप्रसिद्धेरितिविभिन्नमध्यमेवैवेति भाष्यपर्यालोचनया एवमवश्य स्त्रादीनाम् मध्ये नादितत्त्वमिति भावः उच्चारणे इति पादमात्रिकाविमाविति भावः लोपवनेचेति अर्ध ह्रस्वमुच्चाणके लिपि।
त्वादिति भावः स्वरा वितिजल्स्य ग्रोहिति स्थितेऽवस्य कर्तनिष्कृतिभावेन दीर्घाभावे गुणेऽधिकतरला विनस्यमितिः उच्चारकस्वकृतेति निपाठः स्वरो हितिपदे ग्राणितमात्रः कारेण निर्देश इति वाच्यं ता।

योर्वर्णयोरिति सूत्रे लगुणेतिलिङ्गेपतलषष्ठीसमासस्य तत्कर्मधारयस्य वा फलं ग्रहणेनान्तद्भावस्तस्य भाष्योदाहृतविषय एव नान्यत्रेति भावः प्रथमान्तेनेति प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः अथ च
तेनैकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्ये पदनिर्दिष्टेनेति अथैकविभक्तिचाषष्ठ्यन्तनिपातनमिति सूत्रस्थैकं ग्रन्थस्यामालामतिङ्क्तानसूत्रनिर्देशस्यापि नियतविभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तीत्यस्याप्राप्तेर्
लाभः एकस्या नियतविभक्तित्वे हि तद्वारणायैकविभक्तीत्यस्यापि वैकपदनिर्दिष्टेनविभक्त्यासमासे तत्तिङ्क्तान्तमतिङ्क्तान्तेनेत्यादिक्रमेणानस्यानियतविभक्तिकत्वस्य स्पष्टत्वमत एव तत्सूत्रे तु
त्यार्थेति सूत्रे भाष्ये परमेकारके परमे कारके तो माहावृत्तिप्रसंगमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितमिति भावः अत्र चेति सूत्रे इत्यर्थः प्रश्लेषे आकारप्रश्लेषे निर्देशो लिङ्गमित्यन्वयः
निर्देशो नाकारहकारयोः सावर्ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेषपदवतात्पर्यकल्पनं लघीय इति भावः व्याख्यानादिति एवं व्याख्यानेमानं तु प्रयत्नभेदेनानङ्क्तावित्वे
तत्र व्याख्यानपरं भाष्यं तद्वृत्तनयनं न्वत्यन्ति सूत्रं मास्त्विति भाष्ये स्थितमिति शीतलशब्दे इति शास्पर्शकारे परे दधीतीकारस्य शकारे परे चेत्यर्थः न च शीडः शकारोच्चारणेन तद्धकारस्य का
रेन दीर्घ इति वाच्यम् शीतलशब्दे शीडो भावात् किं तु श्यायातोः क्तेद्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्य इत्यनेन संप्रसारणे श्यस्पर्श इत्यस्मिन् क्तेर्नत्वाभावे निष्ठान्ताद्धीनशब्दाल्लिस्यादित्वाल्लचि शीतलशब्द
त्वेन पात् शीतशब्दो हि सिध्यादिषु गणे स्थितो लोचपठ्यते किं चनेनाप्येवं वचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेषोदाहरणमेव लघुत्वमिति भावः अत्रैवेति प्राक्कथेत्यर्थः अत्रकर्मीति सूत्रे
तपरत्वमानं तद्विधुरादिग्रहणं नाधातोर्लेपघ्रीकृततदित्यत्र दीर्घऋकारस्यस्यानेकस्य पठपाद्यदिति सर्वेषां ग्रहणे इष्टेन विधेयेन च ऋकारेणानुरूपाद्धिकालाग्रहणे
दीर्घस्य= न न तस्य स्यानित्वं नवारेशत्वेमपकमितिव्यधेतत्स्यात् न चतपरत्वेण ग्रहणार्थे तस्यानेनरमपरिभाषयासकारस्यानेतस्यवारणे न तन्ग्रहणे फलाभावात् नैवेवं ज्ञापितेपि भाष्यमा
नत्वात्तवर्णग्रहणमसतेकालेद्रयर्थेनतपरत्वाभावेऽग्राहकत्वात्तदनिष्ठार्थेन न सत्रू पाभ्यनुज्ञानार्थतया पूर्वेवाप्यत्वाभावेनाविधेयत्वात् कृतेनपरिभाष्यमानेनापीत्यन्वदेतत् अनित्य
त्वेरिति वर्णानामुपदेशात्तावत्तदुच्चारकालमित्संज्ञा तदुच्चारमात्रेणेति अहूणतदुच्चारकालासवर्णसंज्ञात्तदुच्चारकालमणादिरिति एतेनसमुदिते नान्यत्र सवर्णानां ग्रहणमिति वा
क्यार्थ इति समाप्तिन्यायादित्यर्थः अयंभावः आदिरन्त्येनेति सम्बाहारशब्दोनाकलाविनेतद्धाकार्यवोधेसतिनिर्णीते तद्विषयपरिहारेणसवर्णेपदवावतिष्ठते पूर्वादिविधिनेतावतागृह
णं बोधनीयमन्यथावापकसंभावनयात्वल्पास्यस्त्रस्थप्रसक्तिग्रहे अर्थमात्रपदेदेनतत्तास्यजवोधामापतेः नचैतद्वाकार्यवोधकवाधकाभावात् निश्चयसमंतेपाविनात्मापापादकल
याविधयेत्वेविधेपेस्तरपेत्वेनमानाभावाच्चारमात्रमस्त्वन्यथप्रवत्वमिति सर्वेषां पक्वन्या पुनावारणेनायाघमानेप्वेत्यापाताइत्तरादेवमुक्तं भाष्येस्थितमिति अनेनाकाराप्रश्ले
षेमानं दर्शितं साहूर्यपंचेतिवाधातोवासाहूयपंचप्रयोगाभेदेनवोध्यं आतोधातोरिति स्यादिति न च स्त्र्यर्थे निमित्तकत्वाद्यो बहिरंग सिद्धत्वे नान्तर्ङ्गेत्यतेनेनिषेधात् ततोपिवहिरंगत्वेसं
ख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसंज्ञानिमित्तकत्वेनवलोपस्यवहिरंगत्वाभावान्नाप्ययंलातीरणकः नकारजानुस्वारपंचमोकलिथात्तुसु
कारजः शाकारस्यैवोदाहृतस्य वर्णजस्याश्रिपुकोकोभ्यो दिष्टलातीणकानाममपिदर्शनेनतद्विषयेनतविभाषाप्राप्तप्रश्लेषे आतोधातोरित्यत्र प्रतिपदोक्तआकारोगृह्यते इति तु वक्तुमप्र
तायंपथमुखस्त्वाप्याप्वेः पञ्चसंतोलीतिविट्विडनोरित्यात्रे आतोलापइति वार्तिकमनेनुत्तिकल्पार्थकनिपातनवाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्स्व भावेपदत्वाना पत्तेश्च
क्रियात्वसाधनेनप्रतीयमानत्व साधनेवचान्यावेमानत्वमेवमन्यथविस्तरेहित्यादि एषांक्रियाममानाधिकरणत्वाहिंसायाश्ननतयि वा उतदर्थस्य क्रियात्वमितिभिमानः एषामव्य

ल·धा·र
४

ष्टुपाठस्यप्रातिपदिकत्वेप्यकृतार्थः स्यात् एतेनतेष्टुपाठसामर्थ्याद्धातुत्वाभावात्प्रयोक्तं नन्वेवंतर्हिक्रियावाचकत्वमस्त्वत आह् क्रियेति कालोपिधात्वर्थएवेति क्रियावाचकत्वहानिरि
त्यचयथातुमप्रादेशउपदेशेष्टत्वात् स्यात् नैमित्तिकंधातुत्वनिमित्तकंचेति स्पष्टमेवग्रन्थस्यपरेवृधातुत्वापत्तिर्बाध्यानिष्टं नस्यात् उपदेशाभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः ननुषष्ठेनत्व सुष्ठ्वेधात्
ग्रहणात्संवेषउक्तोभाष्येइतिनतद्धातुत्वनिमित्तकं किंच प्रपद्यालीतिप्रसक्तस्यप्रतिषेधोपि क्रियमवत्वयोग्यस्येवातविधानानामानत्वप्रसक्तिः यदिचवासाहृदयमन्यानभिहितक्रियावाचक
त्वेनेतिनदोषात् आह्वेति सूत्रयोभाष्योक्तेयाणवयतिवहपत्यादिपुधातत्वेशास्त्रविधयत्वयासाधुत्वापत्तिरितिनहिग्राह्यत्वनियेत्वादितिभावः उदित्करणेनेति इदमुपलक्षणं नत्वहेति
कथमुत्वादेनाद्दुधातुत्वसार्वधातुकेपरेविकरणविधानंनचयथानुबंन्तुचेत्क्र्यमात्रपठितत्वोऽजन्तमेलत्रपठितपसः अतिप्रभृतीनांचकेषांचिद्धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वा
द्यथा एतेष्वस्थितस्यलेपापाठस्यप्रयोगानुमीयतइतिभावः मेत्रपाद्यन्तसमतसमाधिमाह् वक्तुलमिति सम्यगर्थेइति नचलुप्धर्मसिंनयेतिपञ्चमन्यमानाइतिनिरुक्तेपञ्चमितिसानु
स्वारपाठात्तत्रपक्षितिलुमविभक्तिकंसत्ववाचीतिचो लोपमित्यनवगतमितितद्भाष्यात्तयानत्वात्रनिर्णायकेनिरुक्तेपञ्चग्राह्यात्वेशेन्यथापाठेमानाभावात्स्पष्टंचेदंप्रकृतलक्षणेहरदत्त
ग्रन्थेइत्यध्यालोमाधवग्रन्थेचेतिदिक् वामनोप्येवमितिं तत्रद्विद्वत्स्यात् इतितत्त्वोक्तं इतिसंज्ञाप्रकरणं योजनयेति यद्यपितदनुवृत्त्येवसिद्धसामर्थ्याद्धातुपारायणप्रयोगलभ्यतेनु
लोकात्तथापिमंदबुद्धिसाधारण्येनसूत्रलाघवमेवोक्तं सइति अग्रेनैवस्यादितिभावः इममिति अग्रेकारस्यैवस्यात् मत्वंत्यस्येतिभावः सोलुमिति अतएवदीर्घत्वेनेतिभावः तत्रेति
इकइतिपदंचेत्यर्थः अनेनातस्त्रयपदोपस्थितिपरइतिसूत्रइति अग्रेकिमितितिअग्रेगुणइत्यादौत्वलिंगस्यश्रुत्यादेरयाउर्वलत्वेनप्रथमतः श्रोतात्वपदस्यैवविहितत्वात्पर्वाद्येह
तेनिर्दिष्टस्यानिकत्वेनोपस्थितस्यापीकारस्यवाक्यार्थेनत्वयः सार्वधातुकेत्यादौतुनतुपस्थितिविनास्यात्याकाङ्क्षाभावेनबोधएवेनेतिविशेषः एवंचपरस्मातिनिमित्तेषाप
देकवाक्यतयान्वयबलेनरंगा स्थानषष्ठीतिनिर्णयेउपस्थितालोपपरिभाषायामनेनस्यगुणमात्रमनेयेवाबौकवाक्यतयान्वयइतिवृद्धिरंगास्तातदाह् इगंतांगस्येत्यादि मरुपारवयव
स्येति एवंचस्थानषष्ठीत्वाभावनिर्णयेनालोंत्यस्येत्यस्यप्रवृत्तिरेवनेतिभावः नियमार्थमिदमिति ननुद्विधायकेविहितयोगुणवृद्ध्योरलोंत्यस्येतिवदिदमपिस्यादितिनियमार्थमि
तितदाशयः नत्वंवैभाष्येति द्वयोर्नियमयोः सार्वधातुकेत्यादावविरोधेनगतार्थसान्त्यस्येत्यर्थोवाच्यः अन्तस्यवरत्नावाउभयथापिद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावसत्वात्तद्वेषपदेपर्यव
साने सग्रलोंत्यस्येतिनियमः योयाविशेषणमस्येतितदर्थः तस्यालोन्त्यस्येत्यस्याविशेषणमितिवा एवंचमिदेर्गुणइत्यादौपरस्यविरोधादनयोस्सांगसर्वादेशगुणपत्यातद्वेषधर
तिभावस्तदाह् तद्वेषपदमिति इषणोदारस्वितिमिदेर्मित्यचमिदइमिदिःतस्येतिव्याख्यानात्रदोषः इगंतस्यलघुकोलालघ्वीउपधेतिव्याख्येयमित्यादिभाष्योक्तइषणोदारश्लित्यर्थः नच
याप्यतिस्मपयतीत्यादौदोषः गुणोऽह्नातेहर्थाभिदेः अतएवसमयायुग्यावनायामितिनिर्देशः संगच्छतेतदाह् कौस्तुभेसम्यगेतत्परति तन्वेवंतर्हिकिमर्थंमाचांपदउपेत्तिनइतिवेद्गुणउल
घूपधायोरिकयविभाषानुपस्थितावनित्त्वस्यलाद्भिन्नस्येत्यादौगुणनिषेधानापत्तिभियासउपेत्तितइति कोः किंतस्यानित्त्वस्यगुणनिषेधश्चेतिनिस्त्यपवत्वामूययेणतुलस्यपरेयाप ४
स्थितिपदसत्तापवतमेवोचितमितिदिक् उपाधाविति आदिनाफलंततणेनुंइदितोनुमित्यादिवअग्रेवोसंभवादिति नुमोमित्वंतद्वातीत्यादौचरितार्थमिति मुचादावत्स्येवस्यादिति
भावः दीर्घःसिद्धति तत्तद्देनपस्यविहितःसमुदायःपराम्नयपतेरितिभावः यद्यपितस्यात्मोवरतिव्याख्यानेभविनेत्यादौलामवपवेदात्तद्वूपधागावयवत्वेनप्राप्तस्यगुणस्यदीर्धीवे।

वीरामिति निषेधात् संभेणा लोकव्यवहारेणावयवावयवस्य समुदायावयवत्वाशीकाराद्यमनेदोषस्तथापितथानव्याख्याने पर्व्वेरत्नीत्या दोषस्य खिभस्याव्याख्यानेऽनन्तरस्याभिनोनतापमावि
गतेलिङ्गस्वरानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्यादौ अपूर्णीतुफलत्वानानात्वित्वनामितिनलोपसिद्धेत्वानित्यानीत्यर्थो एकलेंदसीति गोलोपेनतुदाहरणं स्थानेनेति स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः तत्रियो
नः संबंधः षष्ठ्यर्थो न तु लक्षणः संबंधमात्रं दर्शयितुमनेन धृतमपीति सप्तमीति अधिकरणबहुव्रीहिरयमतएवेति बोध्यं गुणप्रमाणेति प्रमाणस्य फलत्वादेर्गुणत्वेपिगोवदलीकृतेन म
त्वगुक्तिः गुणशब्देनाकधर्ममात्रं तेनानानेन तथमिवेत्याद्यात्तर्यमित्यादिस्थानेनतमस्य सूत्रस्य भाष्ये गुणविरोधः अनरमाभावएव गुणविधोरकारयोः साहचर्यमिति तदर्थः वाह्यानविया
वाराटीनां सालाद्वर्णानृतिनिषेधो पचारिकं गुणत्वं बोध्यं अनुकरणमिति अचीत्यादि समस्यत्वाच्च कस्यत्वतं तत्तदुहसानिर्देशः नसत्वरूपपरं व्याख्यानात् वकुलत्वं सकारानुरो
धात्व सप्तमीतमप्रमाणानामेवतस्य हार्थत्वामिति बोधनाय तहोधायेत्यस्मानिर्दिष्टत्वेनसामानाधिकरण्यापत्तेरिति भावः शब्दार्थकत्वेनतत्तनुकरणत्वव्यवहारइति बोध्यं दिग्
रूपारतोति अतएवजनपदेलुविलासेनदोषः नहा यो स्यारितानापिपाहस्यानिरेतनइति भावः अचिपाणिन्सेकेइति अचिउपश्लिष्टस्यपाणिन्केस्यर्थः इदं संहितायामिति
सत्रिभाष्ये स्पष्टं फलितेति समस्यतार्थः क्षवरितेषष्ठ्यार्थोप्यव्यवहितएवेति भावः नपराविमिति सत्रूपमित्यतः प्राप्तमितिशेषः नप्रारेरिति पूर्वविकारोतेनान्तरस्येत्यनुवर्तते
स्थानपष्ठीयं यथमीति निर्दिष्टेनेत्यत्वात् नतु सत्रसंबंधितत्स्थाने विधीयमाने वादेशोभ्यमितिवाक्यार्थः हवाक्याभेदस्यामध्यार्थदेशेति तन्निर्देशविनापिकवित् देशा नत्वप्रवृत्तिः ग्रादेशे
निशाश्रयत्नानुवृत्तो सत्रस्यामपवादत्वापरत्वेबाधकशेष्वनपरविधाननेत्येवेति नित्येतिनस्यादेनप्रवर्त्तनइति भावः वस्त्रीति नवाति कालित्यतः पूर्वमेवत्वमित्रेतिनिर्दिष्टस्यस्थान
स्थाविनुराकारस्यादेशतिस्मेक्रतो नपठितो बाध्यं ग्रादेशित्येशेषष्ठ्यास्थाविष्वस्यापमविधेर्युज्जेसरस्यनित्यत्सवपिनस्यप्रवृत्तापत्तेः सुतुंयेमसेतसिन्नेतिनस्माहित्यनेवाधपितत्वं वेरे
नेयारणामविघेयप्रसक्तस्थापत्तेरितिदिक् अलोन्त्यस्येति ग्रादेशानामप्रमपवादकारेणठीपिबाक्यापविवाधानस्मिन्पमस्पत्वस्थानेनोपदेशाणकारेरस्वाप्रहेतस्तुत्रसेलत्यमहनिका
लेद्वेपिपूर्वेकालत्वानतेविरतिभावः सप्तमीनेपवेति उपपादितमेतत् षष्ठान्तरप्रापतेति पष्ठ्यानिसंबंधिनयाद्युर्वेप्रहणि स्तत्वाक्ति संबंधितंयेवपुनःसप्तम्यां कृताहेतुप्रसंगितप्रसिद्ध
भावः ऊनाकृतेतिमवेति उपपादितमेतत् किविषीयानाग्रिणेत्यर्थः इदीतस्तत्त्रावेत्यस्यलनप्राप्तिः साहचर्यरेषाविभक्तिनिमित्तनामेवद्वासीनातनुगृहरणात् निलिव
मेवसिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाप्रयेणफलाभावाद्वेतिदिक् अंगेतिलादिनिभाष्यैनयमनुनापाननेनानुनयादेशः उभयोत्तमस्त्रीनुमानतितिप्रत्यासत्त्याशेतसाधितः पवेषा
भयश्रवविकलत्वप्राप्तिरेवेतिउक्तं अंगरंगस्यबलवत्त्वेज्ञापकमप्याह्यपवितं बाध्यतएवेति निरवकाशत्वरूपस्यबलवत्वीनस्याभावात् नेनेति पूर्वोनुअंतरंगशब्देरंगपरोपतुं
पत्त्याभावेवेतिभावः नकर्वतीत्यर्थइति यदिलासेतुसहस्यासेपराबाधिकेत्वात्यानेसहस्त अभिनिषिध्येते इष्टसप्रसारणयोः ग्राघोप्रतिपदविधिनशीक्षोपस्थितिकत्वात्संप्रसारणव
लादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेवनलत्स्यात् वृत्तोग्राह्यंत्रपदवाधिकमेवान्वाख्यानमितिनत्सिद्धिरिष्टस्येति तदेवापयैभाष्याभिप्रकोलाविबोध्यं अतएवभाष्यनक्वापिप्रवृत्तेत्यप्रविस्तरेण
निरूपित ॥ ॥ इति परिभाषाप्रकरणं ॥ ॥ न नुअलिपतेदूत्येरपषष्ठ्यापोकारांतिभिरीदादिग्रहणं स्यात् उत्ताविभि; यग्राहवप्रत्ययकानानुज्ञाविलर्दसपतत्तिनुभाष्यो
कैः नचोत्त्वाविनसेवप्रत्ययकनेरहमित्तुस्त्वकमीतलामाणस्य वाधनायनिवितिबाध्यं न्नातुपिपुस्तकयथुः स्त्रीयस्तत्रोनामाणसेताक्षिपत्याग्रहः सप्तारास्यहत्यापस्थिति पेतनरी

ल०ग्रा०२
५

ऐकारादेश्चैरीह कशास्त्रबलेन ऋकारादिभिर्बोधयितेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतानुस्थितत्वेनैतद्भु ऋरप्रत्याहारो न ल्वर्णस्यापि निर्दिष्यते यत्तु हि नियोजनोपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्च ननु ण्दित्सवर्णस्य
न च प्रत्याहारग्रहणमात्रं वर्णोपस्थितिरिनार्थं अन्यसवर्णानामिव तत्सवर्णानामपि लक्षणयैव ग्रहणसिद्धेः नवास्य ज्ञापितविकल्पादेश्चरितार्थत्वात् किंपदेः प्रत्याहारस्य स्वरूपेनाभेदेणत्वा
भावात् इति सम्प्रमरणदित्सूत्रे भाष्ये इति चेन्न लक्षणावच्छेदकत्वानामर्थमेव तत्संज्ञाविनापीति प्रत्याहारे सम्पूलक्षणं तदाद्यवाच्यैति असम्भवाद्विनावापि स्वरूपशब्दवाच्येषु लक्षणवा
च्यकत्वात् अणुदित्सवर्णग्रहीतलक्षतावच्छेदकैकालक्षणविधीयमानातिरिक्तविषयेवाप्रत्ययकेन अतएव तपरादीनामसत्त्वाद्दोनस्त्वरूपशब्दवाच्येषु लक्षणानाकलेऽश्र
णुदिदित्यत्रतुनलक्षणानतद्दोपकाले लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः तत्र प्रमाणमाह दीर्घोदिति अकारादीयाकारेण सवर्णग्रहणेपि तत्रना दित्वीत्येव सिद्धमिति भावः ते
न लक्षणाग्रीकारेण भाव्यमानत्वेनेति विधीयमानविषये लक्षणाभावस्यानुपयुक्त इति भावः अभेदकत्वेनेति पाणस्त्वाचादितगुणानाभेदकत्वाभावेपिस्वरूपकृतभेदस्मा
द्य समत्वमसंख्यानविकल्पेते यदितु अणुदित्सूत्रेण ग्रहणाद्यण विषयेगुणानाभेदकत्वेवाचितेनिविभाग्येतत्तदापि चत्वारोपणाद्इति यथासंख्यमसंगतमेव तस्यनयनाद्दोते
नास्तीति तत्वंडनेपवाग्रहेनतत्समत्वसंख्यायामितिभावः शाकार्थबोधमादायेति त्वादिप्रसङ्गस्यादिनिर्देशोहितन्मयानुपपत्तिग्रहणस्यतत्सत्वपक्षसंभवेनसवाधमाव्यप
कत्वत्रयथासंख्यमसहायेनवाकार्यनिष्कत्वाद्विभाष्यादिनिर्देशाल्लक्षणयाज्ञापमानेपुनर्वाकार्थबोधेललितदीर्घादीनांस्तुवाचकत्वपिम्पेवान्वयइतिभावः स्यानेना
रतमसूत्रेणैवेति व्यक्तिपक्षेव्यक्तीनामानंत्येनसंख्याह्रानाभावात्यथासंख्यासंभवात्स्यात्सिद्धेश्चेतिभावः पक्षेतु व्यक्तिपक्षेकलादिप्रत्याहारस्त्रेषु सर्वसकारादीनां ग्रहणंतु
रूपयोस्तेनहितसलक्षणावच्छेदकाशक्यालक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात् एवंचतत्रप्रत्याहारस्त्रेषुजातिनिर्देशेनेवनिर्वाहेनान्यथाएवंचाइउणिप्रत्याहारपिजातिनिर्देशएवोचितः अर्धजवती
यस्मान्नोचितत्वात् अतएवाणुदित्सूत्रेभाष्येप्रत्याहारेषुसज्ञाविकल्पादेश्चउक्तमनुपपत्तिमाशंक्यज्ञानाग्रयणमेवकृतं यथासंख्यसूत्रेचव्यक्तिसामर्थ्ययवधर्मसाम्येपिप्रवर्ततेस्यना
सीत्स्लतुदोरित्यादोयथा नाप्यत्रपदेअकारादौलकाराद्याप्तिः लत्वादिजातेरकारात्वभावात् नचजातिपक्षेरादित्सूत्रेण ग्रहणप्रत्याख्यानेउपसर्गाहलीत्यादौअक्र
कारेणलकारग्रहणायमावर्णवचनस्यानेलवर्णस्यत्ववदतिदेशात् लकारेरेफापत्तिरितिवाच्यं ऋकारमात्रविधेयत्वेतस्यातिदेशस्यानित्यत्वावश्यकत्वात् तस्येहेणग्रहणाश्र
त्याख्यानेऽप्रत्यहंमंगोवाक्यभेदेनविधीयमानेनजातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वपरत्वसूत्रवृदितितपरादीनामसत्त्वादोनेदोषः एवंचाग्रयणत् पक्षेनज्ञानाश्रयणे
नापिनसर्ववाधनमितिस्रोतःस्मित्यादौअनुनासिकस्यानिवरनुनासिकएव अतएवस्यानेतरतमसूत्रेभाष्येस्थलद्वाहरणत्वमाशंक्ययथासंख्यमित्यनेनापिसिद्धमित्युक्तेते
नात्वतेयोः फलाविशेषउक्तः उअउइतिसूत्रेतत्वानांप्रमाणमेव ननुकलादिष्टकारादिभिःस्पसाहचर्येणसवेककारादिप्रतीतिरितिवाच्यं अगादिष्वपिकिंचितसाहचर्यमाश्रित्यसी
वीदीनामपिग्रहणोपपत्तेः त्वादिनिर्देशानामीषसाहचर्येनापिग्रहणमित्यर्थज्ञापकतायायुक्तत्वात् तदप्युक्तमइउणसूत्रेभाष्येरूपसामान्याद्वासिद्धासिद्धमिति अणुदित्सू
त्रेऽणग्रहणंतुप्रत्याहारायवर्णेषुणकारादीभिर्मन्त्रकैः प्रत्याहारत्वस्योपमितिप्रत्यभिज्ञासत्वात् रूपाधोतरपरमावाधः हलानानिवर्तेतइतिन्यायादिदमेवाभिप्रेत्यनेप्र ५
णग्रहणंप्रत्याख्यातंभाष्येरूपात्कुरितिदिक् ह्रस्वांतइति अतचीत्यनुवर्त्यपर्युदासपरत्वयाहलिपरएवनित्यनिषेधइतिव्याख्यानेनेतिभावः विकल्पउक्तइति एवंचसर्वत्रमा।

प्राकार्थबोधमादाय एवं दीर्घादिवाचकेकाराद्यर्थविनियकारादौ =

वि

कत्वसेति वस्मिन्निप्रपंचार्थमिति भावः अप्रतीति यत्तु नादिनीत्यादौ हृस्वान्नचीति प्राप्ति मुड्डाद्यन्विप्रभृतिषु संदेहे त्वनयोः प्राप्तिमनुड्डाद्युनदीर्घो दिव्यत्र नचीति प्राप्तिरूपा विना स्यादेव
तस्याप्रमाणाय: निषेधविकल्पप्राप्तमुड्डावनेनावश्यकं तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेयेत्वाप्राप्तविषयविकल्पसंभवात् नित्यनिषेधेतु तड्डावनमावश्यकम् मिति तन्नविक
ल्पेपि निषेधपक्षे रणाप्त्रनुड्डावनस्यावश्यकत्वेन प्राप्तमुड्डावनस्यावश्यकत्वात् मध्ये: नत्वो संबंधो मंडूकानुवृत्तिसंदेहत्यत्र मानाभावाद्य सर्वेत्रेति स नमस्त्विवन्मात्रनिषेधकृतेति बाधयितेतन्तु ले
त्वाद्यविप्रतिषिद्धत्वनाट्ठत्वपेन कार्यार्हं वैवुलाभावादिति निम्नशेषेत्वाप्तलेत्वस्य त्वमायत्वाद्य हृतिस्वरदत्तेष्वनेति व्याः शुद्धेवीत्वनेनापि प्राप्तले त्वस्य व ऊ पुषुत्तवे घ पत्नुलभाद्वेतिरिक
चऊरानीतनामिति अहिनाचिरणनवेवुलप्राप्तादेशानामेवासंग्रहदृत्याह अहेशस्येति तदभावेव्यवादिशानामित्यनैह नस्यात वस्यादेः कादीनामितेन स्यात् नवः शासवतत्र स्या
न्नामिहिस्वर्गीदित्वादे अडिःगुणनस्यादिति भावः नत्वृषिजादीनां प्रसंगाधिकारेणाह्लाक्तम् वत्वन्यत्व मस्तीति नस्यानिवत्वापे शोगनचतेषां प्रत्ययत्वेहि विधानेऽर्थंमंगेषसेतिसचेचहद्र
मूले ८ सिवामितिप्रयाणाणौरवापे: सिवेलुकि नहिषयपेअदिः सिवुरति स्वरापतिस्वेति भाष्यकेयदरेषासृ हमित्यत्रुधेरात् चेति तेनाग्रहीदित्यादावि डादेशस्यर्षाईदिसंग्रहहत्यर्थः इसमुपलते
णमकाघस्यपरात्स्वकग्रहणेवैपर्यमपि दोषइतिवाच्यं अत्यायस्येति अत्रत्वसेवदोषत्वमिति भावः नन्वत्रप्रसंगात्तेफलाभावेनप्रत्ययस्यालुकाल्पमत्वेन घतदप्रा स्याकयेतेनाघयसंग्रहे
तप्राप्तर् परेति तत्वंवतत: परस्यनित्वानार्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणेन सर्वत्रत्वाद्य नत्तुमिति भावः मिदुत्वाचेति अतएवाव्रतुक्रन वसवेपदेषाह्इतिन्यायेनप्रसक्तत्वाद्भमस्यानेप्रसक्तुयदा
त्वादेशेन स्याव्ययत्वसिद्धिरिति हस्यापायाइतिवाच्यं अर्थवृत्तेषुत्वस्यानित्वमितितत्रन्ययेणको घ्यर्थे तलेनता हृत्वस्यात्मादेशकभावकत्वेनमानाभावादिति दिक् अनत्विधाविति किमि
ति विधिग्रहणविशिष्टकिमर्थमिति प्रश्नः णत्वम्प्रसेति नचसकारे स्वतोडभिन्नसत्वात अडभिन्नस्यावायेनेति निषेधात्कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यं अनिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्याप्र
धर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात इदंत्वासिद्धवत्रैवैकेपदे स्याद् दोकामइति यद्यपि वत्वेहलत्वान्वयपेक्षयापि विशेषधर्मस्तु याप्येनहा वेयापत्तुनेन कार्यवदकादनिवायेप्रसा
नधर्मोपेक्षयानतत्व स्यत्र स्वग्रहस्यान्यादेशभावमाश्रयेवेन तन्मवाकोयमलवादिति भावः कदइति यद्यपीदन्तुपमुले गुणेः वादे शोणातिकलोये नशिष्यातित यापदेक विध्इति स्या
न कथिच्छ्रइतिचेद्याने इति भावः स्यान्यवयवश्चेति उपलक्षणमेतत्स्यानिवृषोपीति वाच्यं अतएवादेशिन्यत्वाश्रीयमाणेत्वनिषेधईतिभाष्ये ओक नतुस्थान्यवयवइति अतः अत्र
यत्वं स्यानिवत्वेवमवत्येवेति भावः अग्रहीदित्यादौ ग्रहेवृद्धिरीत्वनेनेटएवदीर्घो विधानात्पलत्वेनतस्य स्यानिवेतिनतहृत्रीहत्वात्प्रयस्प सिद्धोलोपस्य सिद्धिरितिवाच्यं ययाकथेविदिति या
ख्यानादिति भावः इच्छित्वेति अंगस्येति स्वेभाष्येहृतिशेषः पतदसिद्धेवदृषयितोत्यर्थः विस्तरस्तन्यत्रद्रष्टव्यः अनेनतु कार्यंतद्वि स्यानिमित्तिविषद्धवति तदादेशोपिभवति
तत्रस्तित्वन्नभवति तदादेशोपिनभवतीत्यर्थात अतादेशेनतु कार्यंलभते तलभतेचेति वाच्यार्थः तत्रोपपत्तिमाह पदेति एवं सत्रे स्यानिवत्सद्भावन्तकार्यंलभतस्थेन नाम प्रार्थकस्येहा
भयार्थकत्वान्नरामग्रयणमिति भावः यलोपदीर्घादीति यलोपदीर्घावादीपेक्षामित्यर्थः यलोपादयोदीर्घादुपरथेतिप्रावत् तेनस्वरादीमामपिसंग्रहः यलोपादीमेव सिद्धएव मुनि
वैविधाय तीर्यलोपादिविषयेभावादितिदेशप्रसक्तिरिति भावः मह्लेदिति गुतत्रयपयायाइतिहृदिनेत्यर्थः ह्विलुगुपधात्वेति निषेधस्तुउपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावुवनान्यत्रेति भा
षेस्यएं अपादेशापनेरिति यणः स्यानिवत्वेनान्वादिति भावः इर्वतं वात्रस्यवहितसाधारणनिषेधात अनायत्तिनमिद्राकारापेदयाप्येवंकारस्य सर्वत्र मस्तीतित्वपसे पावरे

स्वेरे

ल॰ प्र॰ र॰ १ दोषइतिभावः आदेशेनाप्यहानाकथंस्थानिनोवधित्वमित्यतआह उपलक्षणमिति अंतरशब्दस्यचूडामावयववाचित्वेविधिमाहोमावसायनः कर्मषष्ठ्यासमासेनपदद्वयमावयवेकर्तव्येष्टा
त्वेवंव्याख्यानेफलमाह तुहतमिति विजितिकिपित् इत्यादितिभावः स्थानिवत्वादिति णिलोपस्यटिलोपस्यवास्थानिवत्वादित्यर्थः नन्वस्यपदत्वाभावात्कथंनोऽसिद्धिरतआह स्था
वेत्वादिति अंतर्वर्तिस्तशब्दनिमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनवांतेपिसत्त्वमितिभावः प्रत्ययलक्षणमिति स्थानिवत्वेनप्रत्ययनिमित्तंकार्यमित्यर्थः वर्णाश्रयत्वादिति णविषुवदित्यनेना
यविभमितिशास्त्रस्यवातिदेशस्तच्चवर्णाश्रयंएवंचस्थानिवत्वस्याप्रसक्तिः कार्यातिदेशोपियन्निमित्तंस्तस्यैवकल्पप्रयुक्तोपदेशप्रसक्तिः स्तन्निमित्ततिरिक्तसर्वनिमित्तत्वमतिदेशस्यापीत्यंगीका
राद् णाश्रयुत्वाहतिः प्रत्ययलक्षणसूत्रंतुभाष्यकृताप्रत्ययस्यघनसाधारणंतु उपमाश्रीयतेतत्रैवप्रत्ययलक्षणमितिनियमार्थत्वेनस्थापितंनतत्प्रधान्येनालाभ्रघणोविधयर्थमितिभावः न
त्रि ५ चाचः परस्मिन्तिलोपस्यस्थानिवत्वेनभसत्त्वलभमितिवाच्यं णिलोपस्यैवटिलोपस्यापिस्थानिवत्वापत्तौवांतेभत्वस्यदुर्लभत्वेननतत्रपदत्वानिवृत्तेः प्रकल्प्यवापवादविषयमितिन्यायेननिषेध
विषयेतत्प्रतिवंधायस्थानिवत्वाप्रवृत्तेश्चदृरदन्तादिमतेदृत्यनेनाकृविदौधिनामहीनंत्वयंपदेनतस्त्रभाष्यवार्तिकसंमतइतिप्रातिपदिकमहत्त्वसेपदत्वाभावइति चरमावयवकार्येतिव्याख्यानेफ
लंतुएवोयत् इत्सतीत्यादेर्यणः स्थानिवत्वाभेदनदोरितिनुलोपाभावः इणः प्रातिपदिकनिमित्तं उतेचनस्थानिवत् प्रनेमनिषेधादितिनत्वं कानिसंतीति वाक्यसंस्कारपक्षएतत् नत्रपदसंस्कारप
स्थितिनिमित्तकत्वरूपान्तरंगत्वमस्यपान्तरंगाणांपूर्वंप्रवृत्तेविकारादेः स्थानिभूताचः पूर्वत्वंइत्युच्यते पतन्मूलकमेववाक्यसंस्कारपक्षेप्रत्ययवर्णक्रमेणोवलस्यसंस्कारइतिवदिति नस्थानिवदिति तेना
नोलोनेतिभावः नवस्वर्वमलोपस्ततोवलियलोपइतिक्रमसत्वादकारेणार्धधातुकत्वात्यलाभाव्यपमतिदेशेनतल्लाभः संभावनामात्रेणापितल्लाभस्यावेरग्रहणेनतत्प्राप्तत्वात् प्रक्तिवाप्रापियदि
पूर्वेयलोपः स्यात्तदाकारेणप्रत्ययत्वेलघुस्यादितिसंभावनाफलेत्वयानिदिव्यादितिसिद्धिरितिदिक् जिज्ञेति क्रियतेकोवसंज्ञयाभिमनेनितत् तुनप्रत्ययादित्यनेनवाधात् नस्थानिवदिति स्थानि
वत्वेद्विर्वचनप्रवृत्तिरेवस्यात् अकारस्यतुन तद्विधौस्थानिवत्वनिषेधात् लित्वेकारककस्यादेशावकाशमितिभावः पिपठीति नन्वनुस्वारस्यादिषट्चः पूर्वत्वेनस्थानिवत्वाप्रवृत्तिः नचास्यादेवत्
पकारस्याणस्त्रीयत्वेपिस्थानिवत्वेननत्वंफलाभावात तत तदितसंनिवेशापेक्षत्वात पूर्वत्वस्यानिदेशसहस्त्वेणम्प्यतिदेशमशक्यत्वात् भोभगोइतिहत्वस्यभाष्यरीत्यातस्यस्थानिभूतात्वद्धि
यमतेनानल्विधाविति निषेधात् विशेषणतयालाभ्रघणवमाष्यपूर्वभाष्येपूर्वत्रासिद्धइत्यत्वदृष्टेनवरेयलोपस्वभिन्नावांश्रेत्रणस्याप्रत्याख्यानेनतत्स्यचरणात्प्रतिप्रसवेनाप्रस्थानिवत्वेनपरवर्णि
भावलाभादिसमुदाहरणंचिंत्यं णत्वग्रहणेवप्रतिप्रसववार्तिकेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानेनपुपादृषिष्यतेकिंचदीर्घादवाचीपणमित्यत्रनस्मिनुस्वारस्यपूर्वि वायद्वनस नोर्लि उदस्या
दयोहेशस्त्वादीतिपूह् सजीपाठोनत्वंनेलोजगुः कपि अभ्यासेचर्च खरिच वावसाने अग्रेणप्रगृह्येतिपंचसूत्र्याः पाठइतिभाष्यसंमतापाठ्यायीपक्षेपरत्वमवर्णेदस्याकलाक्षइ जपीत्यस्यपरो
रीत्यस्यवासिद्धत्वेनपयदत्वाभावाद्दशामिरितिचेतस्यपादयतेहित्विपदुसलीत्यादौरुफयोः इत्रिपूर्वसवर्णेपंचमीसमासेनप्राप्तस्थानिवद्भाववारणार्थंत्वात् इतितदशहासवतामणपंतानुलिपिहविहा
सती स्यादानुकरीसाश्रामस्यातस्यवारणार्थत्वाच्च ग्रलोपस्यापिनत्वाधाकोलुमनित्यस्यविषयपवन हरिन्मतीत्यादावनुनासिकेनतत् आहस्यपेवाच्च रूपवरर सूत्रभाष्यरीत्यातत्रसवर्णग्रहणा
पकर्षणस्यापिसवर्णविधित्वादित्यन्यत्रविस्तरः सूत्रेणाइति सपिपुः स्त्रीसदृभाजनमित्यमनास्यहस्यसादेशाद्दतिप्रतीयते कलोकलीतिसिद्धपवलोपइतिपक्षेत्वादेसोवर्णलोपोवाधः स्पएचेदधि
वेतिसूत्रेभाष्येलोकेतसंधिवित्यस्याप्येवेतिवाच्यं विशेषणेन परस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेनसंयोगस्येत्यनेन एकतरसंख्येति प्रभेदैकत्वसंख्येतित्यर्थः संख्यासामान्याभावइतियाचत् विश रम॰ १

देएकवचनं तु श्रोत्रसिद्धिकं तु वंतत्वसंपत्तिमात्रफलकमिति समर्थिततं तेभाष्ये सामर्थ्यं भाष्ये स्थितमिति संयोगसंज्ञास्तत्रस्येत्यर्थः एवं च प्रत्येकसंयोगसंज्ञापक्षस्यानेनैव सूत्रेण स्वानुसारस्याविरोधेन
फललाभावेन संयोगान्तत्वमिति तथैव भाष्ये ध्वनितं तथा च समस्तसमुदायग्रहणं सार्थकमेव नन्त फलं तत्रैवमिति वेणः कार्ये इति भावः यत्र संयोगे त्रिप्रभृतीकं तत्र पदस्येति वा तविशेषणं संयोगस्य समस्तः पदान्तसोन्त्यर्थः ०
नदर्थं मन्तव्यग्रहणमिति तन्नाहुः शालस्याभावात् अत एव द्वयोरिति तदेहिवाकारसंकोचनिर्देश इति भाष्ये उक्तं तद्द्वीत्या संयोगान्तलोपप्रसङ्गे द्वौरत्वेन शाकारद्वयाभावान्नदसंगतिः स्यैव अपहायेति नन्नत्वप्रयोगाभि
पत्तिरण्यवाक्यभेदेन संबन्ध नैनेन पूर्ववाक्यस्यकविदकल्पि प्रसक्तिः उत्तरवाक्येन तत्स्यवाक्यत्वं तत्पानेनेनतालुप्रसङ्गः ध्वनितं तदेवमसामर्थ्यस्य भाष्ये तत्र हि महद्यात्मकमादेशं विधायपरिशिष्टं
प्रत्याख्यातमेकस्य समस्तसंयोगान्तलोपः स्थित्वैकपदेन प्रत्याख्याते अनित्यत्वादिति तत्र च पक्षेके एण इति निर्देशः कस्मादिर्थितेल स्पष्टनपरत्वमादाय प्राप्त इकारस्य पराणसिद्धपरिभाषया तत्र व्याख्यातेन संयोग
लीय इति परिभाषान्तरं नासेवेतिभावः वस्तुतः प्रामाङिनस्यादि पदत्वादिनित्यमिदंतद्विति वृद्धिवदनुपादिति स्थितेपरमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा तत्पसर्गकार्यं त्वेनोन्तरंगत्वाद्गुणो हदिवाधनार्थं असपाउदाहरण
त्वतहुविति अन्यथान्तरंगेण एणप्रसिद्धः स्यात् मतभेदेति नवेति वाहस्वावस्येन वचनारम्भादिन एवं प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्ये कृत्वन्नहि वर्णत्वं न वक्तुमित्यादि शाहेरेवं प्रत्याचष्टे इति सर्ववार्तिकसूत्र एवे
तिभावः कातित्यादि संयोगान्तलोपादिति भावः ननु पूर्वं पूर्वस्यानिकमंतरंगमिति मापोनभाष्यसंमतः किं तु बहिरंगं निमित्तकमित्येव किं च प्रातिपदिकाणीत्वन्त्येव भाष्यसंमततया वहिर्भूतस्य निमित्तकसंयोगां
तलोपोपि वाहिरंगत्वरूवेरणः वा नपोरिति कार्यं लोपस्यानिवद्वानिषेधालोपो नापोरिति तत्त्वमिति दूर्वीरः अन्ये च स्वतएवेतिनत्रवलोपवाधितो दूर्वीरः इत्यर्थः विवीति काव्यशाहे स्तेशोषः यल्लो
येस्थानि वद्वनिषेधात् एवं च प्राचीनोक्तसंयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः शालत्वबलोपादेः स्थानिवद्भावप्रसक्तिरितिभावः मांतमेवेति अस्य प्रामोतीतिशेषः तस्यानसंदेपि वाक्यभेदेन व्याख्या
यन्निवेडिस्येव अन्यथा प्रारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादितिभावः दितिति द्विगर्थस्त्व संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपविषयकतयाख्यातस्याणः प्रतिषेध इति वचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य कलो लोपादि
तिप्रत्याख्याने अत एव तत्र संयोगान्तलोपोक लो लोप इति भाष्ये आख्यातं तावद्बहिरंगलक्षणत्वादेतन्न स्पलवहिरंगोप्यलेदेशः अंतरंगो लोप इति व्याख्यानेन वार्तिकस्वारस्येन चेहग्रहणानालस्यानामनभिधानमेव वस्तुतत
नीयं वार्तिके विसर्जनीयस्य त्रैभाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्रम्यायुक्तो यं परिहारो बहिरंगलक्षणत्वादेतन्नेहषिन इत्यलं उभयद्वित्वेऽस्ति द्विधंद्वियमेकं १ पुनर्द्वित्वे त्रिधंत्रियं २ अन्यतरेति एकधं त्रियं त्रियं च ध एकधं द्वियं त्रिधा
च ३ हयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्वियं त्रियं ० त्रियं द्वियं च ८ अनुभयद्वित्वे एकधमेकधं ५ लोपविकल्पान्न तरद्वित्वयोः समफलासंभवमात्रेणत्युक्तिः एकः पूर्वपरयोरिति तत्रद्वियथानयोः प्रत्ययोः कार्यं विल्या
दावेकवाक्यतयैव वाधात् एकत्वविवक्षणेनोभयस्थानेके करणप्रतीतिस्तथाप्यादेः पूर्वपरयोर्गुणत्वात्तदवधिहिद्विनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोः स्थाने एक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्याख्याय एशोकि
ते शास्त्राधिकारिणः पुरुषानुप्रतिप्रवृत्तं संस्कारकं तत्र व्याकरणं प्रति पुरुषमेकवाक्यतया सहदेवार्थबोधके यथाधानेनाग्नी संस्कुर्यादित्यर्थकं वसंते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति वाक्यं प्रति ब्राह्मणस्य सहदेवार्थबोधकं सहदेवत्ववि
षयप्रवर्तकं तत एव पुनः पुनराधानादि संस्कारस्तथा व्याकरणशास्त्रस्य वर्णादविप्रभेदे पुरयोगे गुणो भवति गुणवानं शब्दः साधुर्भवति सच प्रयोक्ता व्यत्येनावत्यर्थेन व्याकरणसंस्कृतस्यैकस्य स्वस्य वैदुष्यस्य प्रयोगेण
शास्त्रार्थस्य करणात् मालेद्वादिप्रयोगे न स्यात् अत एव गतत्वविषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदेवर्षं वाच्यसहहस्त्रसर्वेपर्शविषयेपिस्यादिति नैकग्रहणमावश्यकमिति तत्र गुणो भवतीत्यादौ शेपलस्य संस्कारफलकप
व यथाधानमग्निसंस्कारकं शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारक एवेति तदाशयः ततः सिद्धांतितं यथा नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च वाक्यभेदेन तत्रद्वि
षयक शास्त्रापस्त्ववादः पुनः प्रवर्तकत्वं तथाममाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वं प्रयोगविधेरेकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्र द्विषयानेत
वाक्योपप्लवेन भवत्येव मालेद्वादिप्रयोग इति एवं प्रयोगविधेः शासनित्यकाम्यत्वस्व स्थापनेन गुणविधेः शासप्रस्तुसंस्कारार्थत्वमेवोक्तं एवं च तस्याधानादिवदेवाग्निस्थानीयलक्षणेषु सर्वेषु प्रत्येकं तावपि प्रकारा विवेकला

ल॰ शा॰ द
७
स्ये नावृत्तिरिति पूर्वरूपयोर्नादेशाद्याप्रसक्तिरिति न मास्य एवं सम्प्रमेव पूर्वत्वमिति ज्ञापनयोः पूर्वपदस्य संस्कारकविधिविषये विषयेमिति ज्ञापितं तदुक्तिभावः संप्रसारणाद्विति स्तत्रे भाष्येऽपि स्फुटोऽयं वैकल्पिकत्वादिति एवं च पदे हि
त्वा नामानेत्यापत्त्यापत्तिनिष्ठत्वाभावापत्तिः नवत्वद्गुणरीत्यानेत्यापत्तिप्रयुक्तमपवितिनिषिद्धिनत्वसह त्यहनो वाधकमितिलभ्यते नन्वत्र हि त्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावद्वृत्ति हि त्वसहित्वप्रयोगस्य परिनिष्ठि
तत्वसंभवान्न ग्रहणे तन्निमित्त पूर्वेरूपत्वाद्विदेकानाक्रान्तत्वं हि परिनिष्ठितत्वमितिवाच्यं ग्रहणेत्यापत्तेरित्यस्य चतुः पंचादिथकारयकारणमापन्नाविधमिमादिरिवद्गुणमयोः संभवापत्तेरित्या
र्थात् नव्यवनयन्त्वत्पत्ति नवत्वोक्तिरसंगतैवेति ग्रहणेत्यापत्तिरेवतन्त्राय्यवीजमिति तिन्नयुक्तं उदवोदमित्यादौ उदवहस्तमित्यवस्यापामिन्नलोपादेरसिद्धत्वाभिधिविषये वोकारेलस्येलहा
णस्येति त्यापेन पुनर्हि त्वेति सिद्धिहिति नियम्यस्य भाष्यविरोधात ग्रहणेत्यापत्तेरत्राभावात् एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारे कृतभेदे न लत्वभेदाग्रहणमयः स्वरीति सूत्रे वाच्यमान मन्यथा समो
वालोपमित्यनेनोत्वलोपेन हि त्वे न विसकारकस्यापिसिद्धो नेदं पर्यस्य एवमेव उदयोदइति स्त्रेवयोरिति हि वचनेन त्वविधेयस्य त्विभित्तु हे यत्वाप्राप्ताप्त्यानयेरितिननदस्यामानं नवनत्रसहित्वं
होरोदितित्वपरत्वसाम र्थ्यान्तु न हि त्विति वाच्यं ग्रहणहत्वादतत्वालवाहतेरेवतेन प्राप्ता मर्यादया लाभात् एतेन स्वधुपासो एवं धस्य हित्वे न घत्वे लत्वभेदाद्गुन र्हित्वमित्यपास्तं पूर्वं मकारस्येदानी
मेकारस्येति लत्वभेदस्योरवैद्यमित्यादावपि सत्वेनोऽस्य भाष्यविरोधात् विकारान्यानुपूर्व्यवेलक्षैस्य वेति तु सम सध्यसेवेति दिक् इति हि त्वमपीति एतेना एमिकवणा हि त्वं स्यानेहि त्वमितित्व
रूपभेदोऽस्तीति पूर्वासत्त्वहि त्वस्याप्यापत्त्यापत्तेः वस्तुतस्त्वन्या हि त्ववृत्तस्याने हि वेवनमित्यनेनित्युक्तिप्रस्याख्यानमिति ग्रहणभाष्यप्रतिषेधो न पंचक्त्वदसिवावचनात् नोनुपतेरेत्यनावेत्यादेरनहो वरितिभा
ष्यएकस्येकाचो हि त्वेकलेपकात्वपदे पादेनोर्वो हित्वमात्वात ग्रहणेन्यायेनलाकः पुनः पुनर्हि त्वाप्रसाववपुनरसेकान्नभावेनन तस्य ग्रहणेनेद्यपंचमित्विवलस्यापः केपरेनोक्तः केपरादिमिति
ग्रहणविरूपिवीतैत्वभाष्यप्रामाण्येनलेशामनसि दोनेदेनोक्तिपोरिनिसत्त्वस्यः सोषुप्यते सन् सोषुपिषतइति भाष्यप्रयोगोपि ज्ञापकः स्यात् रूपा[illegible]नेत्यमिति [illegible]पाधिकामिस्पर्धः नदाद
नवत्वोक्तिरसंगतैवेति सकारहित्वेरिति ग्रहणयत्वेवाचिन्त्यस्यालस्यतेवेकमित्यकारे प्रवृत्तावपि नादेशस्य कारेलत्वभेदान्नः प्रवृत्तिर्भवतेवेतिभावः एवं संप्रसारणानुविधेयत्वा रा
वक्तिन्नमुहेरूपमितिलत्वभेदाद्यावदुद्देश्यपेक्षुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति ननु संप्रसारणेद्वादेवोपयोतिबोध्यं नद्योतेति यथोद्देशपदेत्त्वम नुक्तासामान्येनयदुक्तेन दीपिनेत्यर्थः तस्माद्विहेति यो
२ एत्यर्थः विप्रतनीयस्य भाष्यानुकार्यकालपदेपि विधायातद्ग्रहणेति रितिलभ्यते मूलन्तु केयरानुसारेणेति पेरे संप्रसारणस्यानिकस्येति स्यानेनातस्यैति शेषः सात्वात्संप्रसार
णस्यानिकपूर्वं रूपादेर्हलदृत्याद्यं संप्रसारणाच्चेत्यादिलक्षणस्यानितत्वोगीकारेपि पूर्वरूपेणत्यत्र हृस्वह लइतिदीर्घस्यस्यानिवद्भावेन संप्रसारणत्वमानाभाव इतिभावः हि हनेति यणोमयइतिश
ब्देनेत्यर्थः हित्वप्रकरणेऽइति नवाप्रसक्तिं रेफस्यानुनासिकपरसवर्णो हि र्वचनप्रतिषेधोवक्तव्यः स्वनेयुतिऽक्रंउ रूपेन भट्टेरूत्वनवक्तव्यः रेफोपपणेन सवर्णानसन्निनेमारहो कार्येरोगेकिं नर्हिनिमित्तं
हित्वे न सेति ग्रहणपानवचनारंभेहि र्वचनमात्रस्यनिषेधेनफलभेदप्रत्याख्यानापत्तेः सातत्त्वतेन विशेषप्राहवाधितेन यत्रयम हि त्वनिमित्तं तत्र सर्वप्रवाकानेरेणनचीत्येनेन कार्यित्वप्रसक्तेरव
वकाशेननेनभाष्यप्रामाण्यात्सामान्यतएव हित्वकार्यित्वं वाध्यतेइति भावः नवाप्यनइति हृस्वव्यक्तिपदेप्यवणके ग्रहण्याकः सवर्णत्वेन त्वघोलोचनयाप्रीशास्त्रादिति विषयकरणसात्राभा
वकल्पनवत्संग्राहवाक्येरकः स्यानित्वग्रहणात्रहित्वयुकलतणाभावसेवकल्पनेस्यादिति स्पष्टमिकोयणचीत्यत्रके परेकेपदइति ग्रहणविरूपिवीमंतुग्रहस्यानित्वस्यनानवकाशत्वमध्याभेत्या
त्रनिमित्त्वप्राप्यातग्रहस्यानित्वस्य चारितार्थ्यात् नक्रकौडिन्यन्यायोप्यनवकाशविषयएवेतिस्पष्टं नहि तद्दृचाभिनिहत्येभाष्येतत्त्वामिनेयाप विषयाभावपंचानवकाशत्वमेतदि षयेनवनवको राम॰
द्विन्यायोविधेयविषयएवविशेषविहितेनसामान्यविहितेवाध्यतइत्यभियुक्तव्यवहारादिति वाच्यं ग्रहवाध्यत्वेनानिमित्ततादेशोपिविधेयत्वात् नहि निमित्तवतत्त्वमपिमानानरसिद्धमिति दिक् एवम
३१५

वेति तत्र तन्मात्रवर्णिनं परो हि त्वमयुक्तरूपभेदाभावादिति भावः वकारस्तु तान्त्र अस्मूत्वात्तन्निरिक्तस्थानकादेशत्वाभेनाधिकस्थानकस्याप्रवृत्तेः लत्वसूत्रस्य भाष्यविरोधेनेदृशात्मा
मनभिदानमितित्वं आत्वाभिग्राद् एवोदृते वाफलकान्निमत्ययः धनुषः कोटीउत्थाने आर्तिः पीडाधनुः कोटघ्रास्तियमरेनकाररहितः पाठे इष्यते आर्तिरिति तत्र पाठान्तरं वार्तिक।
नेत्यनेनतस्य वावनिकत्वं सूचितं पूर्वे सन्नेद्देति वानन्तानाम्यतनत्वघालोचनस्य वप्रपकत्वादिति भावः अर्थवत्त्वेति नचाहित्वभिन्नेपूर्वेत्वकं [illegible] परमसिद्धमित्यर्थकेन पूर्वत्रासिद्धमहित्वे
दत्यनेनधातुधकारस्य जश्त्वे दध्यातिवत्कुरुविनमितिवाच्यं फलेविशेषाभावेन तदन्मादृष्टात् तद्दशत्वप्रवृत्तेर्वं मनंतरं वाहित्वेरूपे विशेषाभावे [illegible] तदनंतरं नयत्वप्रवृत्तेः सत्वात्
यत्र पूर्वेत्रासिद्धप्रवृत्तेनो नन्निषेधे वा फले विशेषस्त्वैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेः नाफलाविति सूत्रेइति इयवरहूत्रेपाषेचेत्यापिकार्थं अनुक्तेरिति हलोयमामित्यत्र कृते।
करीत्यत्र चेति भावः ज्ञापकमिति उभयत्रापि विकल्पाम्नुदत्तावितिभावः लोपस्य हीति लोपमात्रस्येत्यर्थः लोपो वा द्वहति आरंभसामर्थ्यादिति भावः ज्ञापकान्तरमिति
आउदित्त्वममत्वं ग्रहणे हलः परस्य परो लोपो वैकल्पिकइति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः नस्य हलोपमामिति विशेषापेक्षत्वाभावात् आख्यानमेव वेति यदितद्धलोप
मामित्यत्र विकल्पसिद्धे [illegible] तद्विधेयेचारितार्थ्याज्जकरोकरीत्यत्र [illegible] प्रोचीति ज्ञापकमुपन्यस्तं तेन सम्प्रोवपरंतु प्राचां भाष्यसमतिलेलः प्रामादिकत्वज्ञाप्यस्या
भयविषयत्वप्रवृत्तेः असंभवादिति नचग्रामवतीति ग्रोर्जनस्य ओजेनोरित्यासवेवाकाकूप्याद्धकृणोपरादिवत्वेनोदृत्वात्संभवोस्ति नच हीडरेचीतिसिद्धिः [illegible] मात्रेनेनवाधारने
ननु सामर्थ्यान्नहाध्यनद्वत्तिवाच्यं नस्मानभिधानादित्याशयात् किंच ग्रामाड्रीत्येनहाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्यानलत्वानुरोधेनेवेचीत्यसंवधकल्पनैवोचिता इस्वेकृते इतिहृदेः।
पूर्वमित्यादिः वार्तपरिभाषयेति भावः अनन्यत्वादिति नचाचपरस्मिन्निति स्थानिवत्वेन जनैरत्वस्तलभंगूर्वपरविधित्वात् पूर्वस्यैवविधौ [illegible] मध्येपवादन्यायेनाकुणे वाधितो।
देवस्मात् उपेधनरस्यादेनुपरत्वान्मरत्रूपमेवस्यादितिभावः संयोगइति एपते रादेशाभावेनन स्थानिवत्वेनत्वं नस्यादिति नवणेरनिरीत्यस्य णत्वे तस्यागस्यलोपस्य भ्रः सवालो।
परिभाषायामस्यप्रवृत्तेनदोषः सर्वेसर्वपदादेशा इति न्यायेनैधीत्यस्मिन्सयोधिधिरत्वादेशस्यत्वेन स्थानितो णयेनतयादेशोपिस्थानिवद्भावेन एपतत्वस्य लभत्वादितिवाच्यं।
अलोन्त्यपरिभाषयानिर्दिश्यमानपरिभाषयाचाच्येरनिदीत्यस्य एवेतस्यागस्यन्त्यायानिर्दिष्टोलत्वस्य स्थानेयेनेशात् अनेनोपत्वात् सत्वेन प्राग्भादित्वादेवचरितार्थमितिभावः कृत्वेन
स्यादिति हलवयवहकाराभावात् मन्संबंधिसकारवैशिष्ट्याभावेन स्थानिवत्वेन कुत्वस्यापीतिभावः अंतरंगत्वादिति वहुपरिनिमित्तकत्वाद्यस्यापवादस्यमात्रनिमित्तत्वेनाल्पपदार्था।
पेक्षत्वादित्यर्थः भाष्येतु नित्यत्वमात्रमेवाहित्वसंगतं ज्ञापितत्वादिति इदंचणत्वे चकीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रसंगतस्यादिति स्नेनोतिग्रहणेन सावयवस्यापि ग्रहणे नयोर्कापाणका भावादि
तिभावः अवयवानन्यत्वादिति एकदेशविकृतस्य नस्नेनोतेः स्नेनोतिभिन्नत्वाभावादिति तदर्थः स्नेनोति रूपानन्यायादिति स्नेनोतित्वान्यापायादित्यर्थः असंगतेवेति तेनाभेदयोगादिति प
काप्रकृतसमर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपावकाशत्वस्यासंगतेवस्मात् लक्षुकरीमामपधिकेषत्वाभावे मिन्यर्थः तदेवाह कोशीतिविग्रहइति समस्यमानपदस्वरूपबोधकमित्यर्थः ततरना
विति अतरलिङ्गमाविति विहितेनेदत्यर्थः अंतरंगे लोनिअथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः समर्थग्रहणेनकृतसंधिकार्योदेवतद्दितोत्पत्तानादिष्येक्षेत्रसह परिभाषयाप्रवृत्तेः स्वस्याग्रसतावेति।

प्रा॰ र॰ ८ भावः चरितार्थत्वादिति नत्र हटकोद्दिनीशब्दस्यकल्पितार्थवत्त्वाभावेननत्वैतत्सूत्रग्रहणेऽस्येत्यपिबोध्यं ज्ञापकमित्याहेति आज्ञोराज्ञेरपिसत्वेनराजिग्रहेनैवसिद्धेस्तद्ग्रहणंसवज्ञापकमि
तिभावः तथाभूतस्यैवेति एकाचेदेवेत्यर्थः राजन्दंतिपठितत्वेति नचैवमनुबंधनिर्देशग्राह्यत्वादेघट्लकि यत्वंनस्यादितिवाच्यं यङ्लुकस्तस्यासत्वात् प्रितपाठोऽपेत्यसानित्यत्वाच्च भाष्ये
४ तस्यानुक्तत्वाच्च एतेनफणादित्वेनग्रहणेगणेनग्रहणासङ्गे लुकि तस्यादित्यपास्तंगणेननिर्देशाभावाच्च राड्विभ्राडित्यादेराजः तत्वेभूतस्यैवगत्यादिशब्दस्यैवकन्दधातोः क्विपिनिष्ठ
त्वणत्वशब्देनपुंसकेनपतत्वसूत्रेराजन्दस्यनुनासिकस्यपाठात् सोऽदेवोऽकमिति अत्राहचिवीजंतत्रप्र्यादिसाहचर्येणधातुसंज्ञकराजेर्ग्रहणंस्यादितिराजिग्रहणंस्यावृत्त्यर्थकत्वे किंचधाजे
नर्गतराजेर्नेपकाराद्यनुबंधत्वे तस्यासमुदायानुबंधत्वात्तदिति भाष्यादिविरुद्धमितिनदत्तुक्तत्वादितिभावः गत्यर्थमिदमितिएवंपरयोरितिद्विवचननिर्देशेनोभयोरपिप्रत्येकस्थानिव
त्वादितिभावः एवंचप्राचेतीत्यादौविसर्गद्वारणपज्ञापकमप्रत्ययमपिनकार्यंपरत्वसत्रस्थानिवत्वेनरेफान्तपदत्वदुर्लभत्वस्यतस्थानिधर्मत्वाभावात् आनुमानिकवचनकल्पायामस्त्री
त्याकांक्षामेतत् नवाचकरांताद्रूपवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादितितदर्थः सर्वस्यपरस्यसमुदायस्यानादिभ्याविशणांभ्यामभ्यागावस्थितमभ्यासेऽवहाराः प्रातिपदिकत्वस्तु
वेनत्वमप्यपत्वाद्यस्येकेनेकादेशस्यापिभवतीत्यर्थात् अतएतुक्तमिद्धवचनेचरितार्थमन्यथाधीत्यादेरेकस्वप्रयुक्तत्वकसिद्धेरसिद्धवचनेवपर्य्योस्यहमेव अतएवबहुभिरित्यस्येति
दिकृ अत्रचेति सुब्वालेऽत्यत्रमाकृतीत्यत्रचेत्यर्थः प्राग्विधिप्पत्रशब्दस्तीयासमाससापेक्षत्वेनोतेऽनुपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेनबहिरंगत्वादितिभावः अवेऽरानंतर्यम
ति अवोऽनानंतर्यनिमित्तमित्यर्थः अन्वाजानमवर्तमानेइति अंतरंगेऽत्यर्थः अत्रचुपतत्वकोरितिसत्रस्यतुग्रहणंज्ञापकमन्यथाधीत्यादौत्यपग्रहत्येपूर्वसमासेज्ञातेतत्रसंहितायामि
त्वात् त्यनुत्यतिपर्यंतमप्यसंहितयासंभवेनएकादेशेत्यपितुगपेक्षयापरद्वयसंबंधित्वात्तयापेक्षेकादेशस्यबहिरंगत्वासिद्धत्वेनतद्पर्याप्तमेव नअपञ्चानमवर्तमानेनकार्यान्तरे
निमित्तेकार्यत्वात्तन्नदोषः यद्धियेति यदर्थक्रियायुक्तान्इत्यर्थः इस्वत्वादिति भाष्यकारादिभिरितिशेषः उत्तरार्थमिति तेनाद्यपीन् भ्रिज्ञः पवतीत्यादिसिद्धिः एतेनगुणमतुत्तरार्थमिति
क्वचित्कोपपाठः चित्प्रयोजनमिति नचपिबायेराणप्रगृह्यस्यत्वनुनासिकत्वेतद्नुकरणेततः परमामित्यस्योमाङोऽम्बेतिपररूपेनुनासिकाभावार्थपरस्योऽवाङ्क्षरूपतायापासादि
तिरूपग्रहणंसार्थंचेदमैक्षोत्रित्यत्रभाष्येकेपठेतिवाच्यं तत्त्वन् क्रोष्ट्रितिसूत्रभाष्योक्तरीत्यागुणीभूतत्वादिवृद्धपत्वाभावेनरूपग्रहणेनानाम्नातेः रूपग्रहणेनचप्रयोगात्तिविषयोऽवयवस्या
नवाच अतएवतत्वात् सूत्रेनहिस्वरोरूपवानित्युक्तं वर्णरूपावयवस्यानमेवप्राह्सरूपतद्ग्रयैवशब्दस्यरूपमितिव्यवहारः स्वरस्तुननद्धातिनिशब्दत्वादिवन्नसपाहस्यरूपमितितदर्थः नत्र
सूत्रेरूपातिदेशोस्वरातिदेशोनस्यादित्युपक्रम्येदमुक्तं परः किंगुणकोभवतीत्याकांक्षायांस्यानिगुणकइतिलभ्यते तत्राभयगुणकस्यासंभवादेकस्याप्यंतरतमत्वाद्ग्रहणकस्येवापरिस्थित्याव
तस्येवसिद्धेश्च परग्रहणेनप्रयोगास्यसापरिस्थितसाग्रहणंप्रयोगेचगुणभेदकपरः एतत्रेपरसुत्वारितात्रगुणोऽभेदकोनतुप्रयोगेऽधिपरग्रहणेनापरिस्थितानानुनासिकस्येवेकस्यान्तरतमत्वा राम ८
द्विधिः यत्रतुस्थानिद्वयगुणकसंभवस्तत्रसपवातएवसविकोतत्त्वप्रत्ययापाहस्यानिपातत्वाद्रुहानेनओंशब्देनोमाङोरित्येकादेशः स्वप्नमणपोमिति स्वरितद्वितसादितद्वितस्त्रेभाष्येकैयटयोः

ऽ ऐजैतिति सूत्रेणाकृतत्वादेदीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतुर्मात्रयोः प्रादेशमाभूदिति वार्त्तिककृतोक्तेरुक्तः सवर्णेत्यत्र योगविभागेनैकः एवं परयोगीति यो निर्दिष्टः
सदीर्घ इति व्याख्यानेप्रपंचेनोक्तमत्र देशप्रमाणं वैकदेशिनोक्तं रूपग्रहणमत्र स्वरूपग्रहणं रूपं स्वादि भाष्येतत्त्वकृत्स्वरूपत्वाभिमानेन । सिद्धान्ते तु स्वरूपार्थमेव रूपग्रहणमित्यनेनैव भाष्ये सूचितं
इकोगुणेतिसूत्रस्थकैयटस्तु चिंत्य एव । तदिह हस्वपरिभाषाभावेननेगुणोनुनासिकः स्यादिति शंकिते परत्वेनास्यैव भविष्यतीति भाष्ये उक्तं तस्य मतुकरीत्या पदेतितिदिक्तनाकलहोपदे
तिपाठेनक्वेदोभंगः तद्भवमस्मादिति हृतोभवमितिव्याख्याने वार्त्तिकस्याहस्यसूत्रेति पातंपलितिप्ताकुः विषयेइतिशाकंध्यादिष्विति विषयसप्तमीतिभावः मूलग्राहेति ईदृशव्याख्यानेनतोलब्धमा
दृत्यर्थः प्राकृतिति प्रत्यारूचिवीजंतवचनद्वयव्यापारेणार्थः पृषोदरादित्वाद्विलोपेनैव सिद्धेरितिदृशविशेषाणमिति देशविशेषणाद्वस्ययौगिकत्वेन जातिवाचकत्वाभावादिशेषणानां चा
ज्ञातेतितिनतिषेधइतिवोध्यं कुलस्यादेति कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठीग्रन्थस्य कर्मण्यणिकृत्वादीतिस्यात् किंचित्स्यामेनेति तदभावेहिभग्रहंतलापुख्यातिलाघवंपाहे एवस्यादव्यक्तं च्चा
र्थेवोधाजनकत्वेनाधिकतंरशकामित्याकुः निरालंबनत्वादिति अत्रग्रहणंतद्भिन्नव्याहृत्यर्थमित्यर्थे स्वकालेश्यपिस्वरूपतेनातः किमितिप्रश्नस्यारांतेमाभूत्तर्वद्कृमरुदित्यत्रचमाभूदितितद्भा
वस्य च निरालंबनत्वमित्यर्थः प्रत्याधिकारोति तदाश्रयणाज्ज्ञातपाहसेत्यर्थाभविष्यतीतिभावः तदापिस्यादिति एकदेशविकृतन्यायेनाच्छूत्वादितिभावः जगतशब्दस्येति अनुकार्या
नुकरणयोर्भेदपदांतत्वाज्जवतेपीत्यादिः तदच्छिद्रेनांतएवसत्वादितिभावः ननुपरत्वग्रहणान्नत्वासिद्धत्वमपि वाध्यतामतआहनाम्रेडितेति उदाहरणस्य ह्वमादित्यस्यस्यानुकार्येनुक
रणयोरिति सर्वत्रजत्वमाप्नोदाहरणासंभवाशंकायांसत्यामुक्तेतिबोध्यं अत्रग्रहेति नाम्रेडितस्येत्यस्यपरत्वपदरितीम्रुदाहरणपरग्रन्थेमार्थः ननुसंग्रहोणत्वमसिद्धत्वेनाकारांत्यपदत्वेच
अत्राह नपूर्वेति तस्यासिद्धत्वपरत्वेणावभवितव्यमितिजत्वप्रकृतितिलत्वानाबाधएवंचपरत्वजत्ववाणत्वसंततमितिग्रथासंगतितितिसेयमुभयतः पाशारज्जुरितिभावः हिकिति
द्वियर्थत्वग्रपदांतत्वादित्यनुवृत्तेवंजत्वविषयेव्याहेतिसिद्धिः पूर्वत्रग्रहणांव्यर्थमेव एतेनपुनरत्रग्रहणांश्चोतत्वान्नविवक्षाद्वारानप्रत्याविषये भेदविवक्षायामेवप्रथ्यासात्रतुमेदविवक्षा
दिगर्थेरत्रपदांतत्वादित्यनुवृत्तेवंजत्वविषयेव्याहेतिसिद्धिः
यानप्रत्वविषयइत्यर्थककमित्यपास्तं समासग्रहणंशाखाधिकारोनिसप्तत्वज्ञापनार्थमितिदिक् सवर्णमिति नातिपदाश्रयत्वेयथासंख्येनप्रसिद्धेरितिभावः पूर्वेणान्यथासंख्यमिकोयणः
लाक्षीत्यवाधितेवोध्यमितिसूचितं नक्राख्येत्यादितत्वासस्यसूत्रस्यभावेनार्थः तत्रहियकः सवर्णेइतिसूत्रेलोनहार्तिकात्मयासिद्धिःसाविनाप्रारंभादितिसूत्रयदाताह्नेनसिद्धसारेवेतिनियमा
दितिभावः उत्तरार्थमिति इकोसवर्णेइत्याद्यर्थमित्यर्थः सुप्रार्थमिति । विभक्तोचेतु सिद्धसारेवेतिनियमसाकावारणार्थमितिभावः इत्यनुवर्तिते षष्ठ्याविपरिणामयोत्पविबोध्य प्रतिपदो
क्तेसेति पदग्रहणं हृत्येतिभावः प्रतिपदोक्तपरिभाषेवा वर्णग्रहणेनदम्भइतिज्ञापकस्यतदनित्यमात्रज्ञापकत्वंश्वलितेचेदमोत्ते भाष्येप्रद्धः पदांतादित्यत्रहलोनंतत्स्यादिनिर्देश
शात्रप्रतिपदोक्तग्रहणमित्यत्राविस्तरः एवरूपमेवेति पूर्वरूपमपीत्यर्थः गोपाहस्येंग्रमात्मंतेत्रेतिव्याख्येननांतः पादमित्यनेनेतपूर्वत्वादिकेविकल्पेननिषेध्यतइत्यर्थः तेनावादेशोपि
नएडेतस्योनेति प्रतिपदोक्तसेयदृत्यपिवोध्यं ननुगोरवचनेस्वस्सिद्धार्थमन्यथाऽवङ् कदाचिदेंतोदात्तोपिस्यादित्येतत्स्वरस्यभाष्यप्रामाण्याच्चित्रगुग्रमित्यत्रावङ्भावोस्तुतत्रागवङतस्ये
विशेषस्यसप्रुत्वा चित्रगोग्र मित्यत्रावङ्भावकत्वेनकिमानमितिचेन्नउपदेशोद्धाद्युदात्तत्वेनिपातनेनावङ्व्यासस्याप्रत्यपरभाष्यस्यमानत्वात् चित्रगोशब्दस्यांतोदात्तत्वेनानानुदात्तः
तत्रा किं तस्यागममानुदात्तस्यस्वरणंमाभूदितितस्योपदेशोवङादोवाच्यइतिसमासांतोदात्तादिवामंत्रितायुदात्तत्वेनांतानुदात्तः तन्नाकितस्यागमानुदात्ततेउभयोरनुदात्तयोरेवश्रवणंस्यात्

पा॰ १॰
२

अश्वयुतस्तैर्निपातनेनतु गकारागकारश्लोकारसेतिविशेषः स्पष्टः नत्वागवाग्रइत्यादावबङ्गश्चायुदात्तस्यप्रणंमाभूदितिन्नसोऽयपदेशिवद्भावोवाच्यइतिसमासान्तोदात्तादिस्वामंत्रितायुदात्तादपिप्रागवङ्ग स्वरमहत्तो।
एम्प्रोदामंत्रितस्वरेस्वरभेदाभावइतिवाच्यं गवाग्रस्तस्मादौसमानकालप्रहृतिकस्यपरत्वेनप्रवृत्तंप्राप्तस्यसमासस्वरस्यप्रागप्रहृत्तौपदेशिवद्भाववचनंवाचिताप्येनांगसंज्ञासापेक्षवङ्कृतंगपुणपेदयात्तरंगत्वात्
वेमेवामंत्रितस्वरप्राप्तातदप्रहृत्तिसंपादनेऽस्यासामर्थ्याभावात् तथ्वनयन्नाह्यगितीत्यादि यथान्यासेतायुदात्तनिपातनेनापदेशिवद्भावयोः करणेगोरवादसौचित्यमितिभावः स्थानिवत्सूत्रभाष्येपुनंगोः पूर्वत्वेसा
निवत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः चित्रग्वग्रसर्वत्रविभाष्यगोरितिपूर्वत्वंप्राप्नोतिपङ्इतिवर्गतेतत्रानल्विधावितिप्रतिषेधोभविष्यति एवंतर्हिचित्रगोग्रमित्यत्रप्राप्नोतीति अग्रहएवंतपदेनतदपवादप्रकृतिभावावङ्गोविनिग
मनाविरहात्सर्वत्रेत्यवङिसस्याप्युपलक्षणं अतएवप्रकृतिभावेऽतिस्फाप्रवंतेइत्युक्तंवार्तिकेभाष्येवचित्रगोग्राहस्यलात्तिणकत्वेपिस्थानिवत्ताप्राप्तोतत्प्रतिषेधमूलतः पङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयेणतुतत्रकार्य
मितित्वाहवमितिदिक् दाप्यादिनिर्दिष्टोपलक्षणमिदं इषुसिद्धेरिति गवीत्यस्यस्थानेगवेइतिस्यादिति तदुक्तंयथाव्याख्यानमपिनांतसं भाष्यासंमतत्वादिति इङ्गेतिसामर्थ्यात्रित्यमितितद्गुक्तेरितिभावः प्लुतइति।
प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेवप्लुतस्यतत्रनासिद्धत्वमितिभावः उपलक्षणमिति एवंचासत्यपाक्तोनेभवतीतिभावः एहीत्यादिरिति वाक्यस्यटेरित्युक्तेरितिभावः इस्वत्वइति केचपदेष्वेवंअत्रपदेविभाषाग्रहणम
वपुत्यानुवादः अविवदांसःश्रमभिवादरुत्यादियसश्रोत्स्यभाष्यमपिवैकल्पिकेप्युभावानुवादात्तेनैतेनमागस्त्रात्तानन्निदायरंवोध्यं आप्त्यातप्राप्रोतिपुत्रणहीतिवाक्यस्येत्यर्थः अनुकरणेहरात्तत्रबोधकत्वाभा
वाद्वेत्यपिबोध्यं वैकल्पिकत्वादिति अस्यअम्लुतवद्भावस्यवैकल्पिकत्वेनतयुत्तेअस्याभावेनतत्त्वोमित्यर्थः प्लुतप्रकृतिभावइतितस्यमतेऽप्लुतवद्भावोमेरितिभावः एतेनचाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतस्थादिस
वभाष्योक्तेरिवसर्वेविंत्यमित्यपास्तं प्रकारांतरेणाप्यप्लुतवद्भावोनेत्याहापिचेति अवैदिकइति अस्यसूत्रारणस्यत्वेनावैदिकत्वेस्यष्टमेवडमाध्येतिति अत्रोहियुपलक्षणेनविवक्षनभत्स्वस्यावेदलत्वमा
सिद्धइतिभावः इदंवहिवचनांतमीदंतमित्यर्थे ईदंतयहिवचनंतदंतमित्यर्थेदंतविशेषणंभवएवदोषाबाध्यः इस्वकमिति मूलेइतिशेषः शास्त्रंवेचेति शास्त्रवयवसुत्रत्यर्थः ववेत्यालिकोशप्रदर्शनेनवशाहर
वपर्यायःस्वतंत्रएववनत्वसत्याभासादिवत् एकदेशहतिस्तूचयति विनापिप्रत्ययपर्वाशरपद्योलोपोवाच्यइतिवचनेनेनताइशस्थलेतपर्यकल्पनेनप्लवङपदेनतथात्वानुमानाभावात् अंशेभाष्यसामर्थ्यादिति ननु
कार्यकालपक्षेनुनासिकप्रतिषेधेनवाचितापेक्षत्वदेशिसंज्ञापाद्यस्यनपृथक्बाधकत्वंपूर्वत्रासिद्धमितिवातिदेशः कार्यार्थः कार्येत्तानेपवाक्यार्थबोधात्तरमितिपदेशवाक्यार्थबोधकत्वदेशस्यत्वमेवतस्य।
किंचाधिकारसः एवंचमूलहप्रयाणुनासिकविधेरसिद्धत्वेनतदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायाअपितदप्यासिद्धतयामूलस्वासत्रेनुहृतपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रपूर्वशब्देनतदेकवाक्यतापन्नस्यास्योमादिस्यसंग्रहीतमशंकातेएतेनका
र्यकालपक्षेपिपाठक्रमतएवतस्यानयमेनसंज्ञाप्रत्यासिद्धत्वेतुवाशमित्यपास्तमितिवेत्रयप्रगृह्यादसदतिन्यासेनैवसिद्धोसामान्यसंज्ञास्त्रतवकरणसामर्थ्यानप्लुतप्रगृह्याइत्यत्राप्युपस्थित्यातत्सामर्थ्यनासिद्धत्ववाधात्
हेसकारकेत्यादौव्यवस्थितविभाषाश्रयणेनपीरन्भिधानात्सूत्रमतेपिनानुनासिकस्त्वाशायांसंपूर्वेदभाष्येव्याख्यानंसमितिपोआदेशस्यव्याख्यातत्वादितिभावः मेरतीत्यनुकरणइति प्रकृतिवदनुकरणमित्यति
देशेनपदत्वात्पदांतत्वमप्युक्तःप्रकृतिभावस्तत्र तेनातिदेशेनप्रगृह्यत्वतन तेशपदस्यादावनुकार्यफलाभावेनप्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्यातदनुकरणेतिदेशमासिध्योपदेशप्रवृत्तिरेववाच्यतिभावः अन्यथात्वेति अनभिमत।
वेत्यर्थः तदाहूनामंस्यादिति विस्मृतस्यस्मरणविषयतायांतकरत्यर्थः सर्वोदासमिविधावित्यत्रमध्यमपदलोपीसमासः तत्सहितेभिविधावित्यर्थः समर्थेति ताहुतित्वंचतस्यानिरूक्तेसप्तं अव्ययीभावाभावश्चत्तो
व्यांदसत्वादिस्याः अपरत्वादिति नवेतद्भावेनित्यविधिर्दुर्वारः इतिशाह्यानितिकेशादिस्यनिपातितिकेसंवुद्धाविसर्जयवाचितार्थेनसामर्थ्याभावादिवंचफलेविशेषइतिवाच्यं परत्वेनकल्पसहतावभावपर्यंतमप्य
स्यवापोरेणात्सहत्वगतिन्यायेननित्यस्यतदभावेऽप्रहत्तेः अतएवनयदितिविभाषासावकाशइतिसूत्रंनिषेधीयोभयत्रभाषेतिसंगच्छते अन्यथापरत्वादेतत्सूत्रस्यावपत्तेनननिषेधाभावएवंस्व अस्पदुर्वारत्वेनसादुर्लभःस्यात्

राम॰
२

न वा कश्चित् स्वरेणान्यथा संज्ञानां वा अथ बाधकाभावाभावस्य ज्ञापितत्वे न परत्वादिकल्पस्य संगतमिति वाच्यं संज्ञाया एकत्वात् ज्ञापकस्य तु विशेषापेक्षत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वादिति भावः इति केचित् परे तु प्रादिषु
स्येति एतन्निरपेक्षत्वेनान्तरंगत्वमिति परत्वमप्युक्तं संज्ञाविनिवृत्तिनिपातयदानन्तु हननयेऽन्यथा योर्वे तन्निपातस्येवेतो विकल्पापत्तिः नित्यविकल्पयोर्विधेयत्वम् अयमप्रन्नत्ता वा परिवेशाभावेन परत्वादिस्याभंगत्वं प्रववेचपरत्वा
दिन्नस्यो न्यून्त्वा पचादत्वादित्यर्थः स्यात् न च यद्वा ननुशब्देन विसिद्धे पुनरेतदुपादानं तत्नापि तत्रिक्षिति सिद्धौ वैचित्र्यार्थमेवमसद्धिस्त्राणि सन्ति इत्येव प्रत्ययकत्वे इति अस्य चेत्यादेः संज्ञाया अर्थाः सहत्र
भावो भयकल्पनाप्रयासः सापेक्षितिभावः ननु यथा दिति अतएव तस्य अवयवान् भेदविवक्षा परत्वार्थ वक्तव्येन निरूप्यते न च लिङ्गमर्थं नाम न एवं सकलतामुपनामे नोपपत्तेः यालुक्प्रसक्ता प्रापनेः न च स्वरूपमेतिसम्य
सेन निर्वाहः इति शब्दस्य शब्दस्वरूपपरता तात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य तु स्वपादत्वात् न च योभयोर्न दीर्घमित्यादौ के दोषो वाच्यः केवलं न तु स्वस्य भाष्यो नोक्त इति नवचनकरणमित्यत्रिति
देशे न परत्वतुल्यमिति वाच्यं इतियोगे विदितत्वम् भाष्ये नैतत्तदित्यादेशानि पस्त्वे न तत्र दर्शयति सर्वथा त्रित्वापि सत्यस्य धर्मेनामाभावेन एषयोगानिति भावः एतद्दूर्यमेवेति एतदर्थमपीत्यर्थः अनितः किंपि सत्वं
ज्ञावान् विनाशी त्वत्र नपरस्य त्वतिविद्वेन नानुनासिकं इतएव तस्यानुनासिके परे तन्नापि नानिक मत्वग्राहिणो नायात्वमपि फलसत्वात् अध्वत्यादिति न वेच्चत्वानामर्थात्सत्वापत्तिः तस्मात्सावयवत्वात् आन्तर
तद्रूपादिनिर्देशात् इति भावः पूर्वोक्तके मलात्मि नीतीत्यत्र तत्स्पृक्कारापत्तिवारणाय विधेयकारानवनुनासिक इति विधेयकोऽनुनासिकः तत्वमसत्वस्यापि रेदात् विधेयति एषुमवर्णाय सर्वाभावेन पूर्वकृतिनिराकृत्य
सिकलस्यैवावर्णस्थितिग्रन्थानां समेव साधु इत्येवावस्थितिः नयोर्निपाता संबन्धनिपातपरिभाषया नुस्वारवमिति निवस्य निपातपरिभाषायाम् निपात परिभाषा भावः नित्यस्वापित्वान्नानित्यत्वं भावः अच्यासिके च क
सिकलस्येवापत्तिरितिय एतत्समे व साधु इत्यवधारणम् नयोनिपातसंख्यानिपातपरिभाषायानुस्वारवमिति निवस्य न्मिनावात्यपादेन निपातपरिभाषा नित्यस्वापि ज्ञापनात् इति भावः अच्यानासिके च क
वेइति इक्के परत्वेऽपि न मध्यन्तरत्वविधिप्रमान स्यस्वराणामादेशत्वेनानेन प्राग्नुनासिकविधानाभावेन स्थाने ज्ञात्वार्थो स्थानसस्यानुनासिकोऽन्तःस्थान तत्परत्वे स्योविभेद्यं सर्वेषामेव तस्य त्वपासनाद्य
पूर्णमिति चेत् इति सत्यर्थः तित्वमिति योगमिति साधितत्वानुपपन्नत्वमिति यथा पदेति संयोगादिति तस्यार्थः सत्वाभीमरेतित्वे त्रिवर्णा संयोगस्याप्रत्ययेनेत्यत्र वेलित्वे रुल्लमित्यादेशस्ते यथासं
ख्यमिति नद्यर्थे नित्यादेशस्तद्विविधानं तत्र वदस्पष्टत्वात् स्यास्रोपत्वेनात्वमिति भावः आदेशोऽप्यादिभिरुक्ते लोप्यमिति शब्दं स्वरेणोपेयमितिति तात्पर्यम् न नुन नामित्यादेः
स्त्रीयोगभावावमित्यस्त्वम् न नाममिति नयोर्नयोगाणसंग्रहार्थत्वेन विवर्णमितिभावः अनुपसगान्तेति पूर्ववांशानुपसर्गेनेत्यर्थः तेन सन्तित्यादेर्न दोषः पतनिति नद्यव पदार्थानमस्ति लाभाभावातीति
त हायमिति न च स्यात् सत्वस्याप्रसिद्ध त्वेनासनत्वात् भाष्येन प्रयाप्रयोगस्तथापि इति भावः इकारमिति वर्णत्रैवेति भावः ऋकारकारपकारादिति पाणिने मानमिति तस्य हेतुरितिवर्णेऽसिद्धमिति सितौ वेदितव्यम्
यैरनिकरणिविरुद्धं मन्येत तत्त्वस्वभावः संप्रसारणं पाणिः ननु सवर्णपरस्मिन् विपरसवर्णे इत्येनैकार्थीभावापत्तस्मान्नदीर्घविधौ वक्तव्यं मायायाः नद्यपूर्व पदे वर्णस्वरसंधेः कारत्वायायां विशेषविकल्पनापेक्षितावत्वे
योपस्थितार्थवाचकपदात् प्राक् वर्णविना नत्वाः पुष्पशुक्ला विद्वत्पंचेदामेव सत्यप्रयोजनैव स्वावस्थितत्वमेति सापाकिपत्यापत्तेः न चवस्थित तत्समतिमासामर्थ्यादिकदेशापत्तेरिति तावतीत्वस्य अनुवृत्त्या सुन्द
स्यादस्यान्यादिना यथार्थीभवतेत्याह अनुस्वारस्योपादीति एकदेशोऽस्तीति च यकारान्त्यस्य न भवति तत्र प्रतिन्यायेन तावतीत्वं च न च न्तिवित्रित्वा शुनः सकारादेशस्य तत्रासानाविन्यासमप्राप्त इत्यत्र भवतीति भावः तत्तितस्य
सादिति चेयभावान् दीर्घसंचार्यान्यमिस्यान्तरमनुस्वारस्य त्वयि वा परेन्तस्य नोऽलि इदस्यात्पान्तेः पुष्पयोरपि प्रयस्तोऽप्यतीति पदस्यैवाग्नेर्नारकृत्स्नमसयुक्तिः अन्याभवति चारित्र्येवं चतासाते अन्तोऽमन्तयुग
स्येति पंचम्याः पादेन भाष्यसंमतेत्यस्य चर्त्वेऽपि नस्यासिद्धात् अपाणेः तत्र भावाच्चेति भावः चर्त्वमिति नकारस्य त्वेषणमित्येति भावः चत्वेस्यापत्त्वात् स्थादिति एवं च तत्र कलेन तत्पत्र प्रवृत्तिनिमित्तभावः नवन एतत्तेन
स्येति पंचमस्याः पादेन भाष्यसंमतत्वात् प्रसिद्धत्वस्याव तदपचादत्वेन मानमिति वाच्यं तन्नालवयवप्रामतेन येन नाप्राप्ते योऽप्यपरत्वमनुलभनयो करीते संभवात् एतदेवाभिप्रेत्य मिद्धम्भाष्येऽप्युक्तं सतोऽपि संभवेवा ।
तेच तत्सचा रित्वा विलापात् न तस्या सिद्धत्वादपवादत्वेन मानमिति वाच्यं तदपबाधत्वेन नदी परत्वात् तत्परत्वम् तथा मनोमन्त्रं पूर्ववानहान सचारित्वाप्राप्तत्वात् अतएव वानिदेति इत्यपि सूत्रे प्रयोगा हि वेव नाना तत्र स्यात्
धनभवतीति अन्यथा कौशिका प्रतस्त्रं सिंहमेन न भवति भोक्तीति प्राप्तः दशिनास्यापि स्याप्तेन स्यान् तदानीं न न पूर्ववान तत्कारान्तस्यानत्वात् अतएववाना देवित्वाय स्यादिति सुशम एपानामहित्वेनान्तरं सया
चाविलापर्युत्र एव पमस्यत्वाविनापत्तेः नप्रपामहिदंच नस्यानेन वायो नसाहित्याद्वाः यत्वपि संभवेद्वतिन्याये नवाधकत्वमुक्तं भाष्ये एवं च चरपतेदिंगीतित्सू स्वस्वेन प्रादिग्रपत्यासंभवे एवं बाधकत्वेन वार्ति

प्र० २०
१० 10

कानुस्वारेणशस्तृमाग्रगुमाइति वाच्यमितिभावः केनयार्थतामिति एवं चेद्दृश्यविषये वा कथं संस्कारपदेनैतेवसाधुत्वान्वाख्यानमितिस्वीकृत्याकृतन्तूद्दण्विभाषामाज्येतिवेदि स्थापनिरितिवोध्यं अन्येतुवदसं

स्कारह्रस्वः अस्तीतिसविसर्गमपिसाध्येवमसमभिधानेपरिभाषाभाष्ये दृशीनादिताङः प्रमाणाभावादितियोगविभागस्यभाष्ये दृशीनेनागमानित्यकत्वाच्चेत्यपिवोध्यं यथासंख्येस्येनित्यत्वेनैकदेशेन

सूत्रग्रहणंवोध्यं परत्वादिति तस्मिन्निति सूत्रापेक्षयात्तस्मादित्यस्यपरत्वादित्यर्थः उकारान्तसकारेधुडित्यर्थे तस्मिन्नित्यस्यप्रवृत्तानुपस्थितउकारस्यागमित्वेतस्मादित्यस्यमहेत्वानुपस्थितस्यस्पष्टत्वमित्यसंभ

वरूपविरोधेपरत्वेनव्यवस्थेतिसस्यागमित्वनिर्णयइतिभावः स्पष्टं चेदं तस्मिन्निति सूत्रेभाष्ये लाघवार्थमिति षष्ठ्याःप्रयोगएवकर्तव्ये इत्यर्थः चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति अतएवतुडितिनोक्तं अतएवचर्त्वस्या

सिद्धत्वादेव ननुधुक्रुडः सीमन्तसप्तमीचयप्राप्नुतेवउइतिचषष्ठ्यन्तेपरमार्थेतावाक्यप्रत्यंशीकारेणपूर्वान्तत्वेपदादित्वेवानप्राप्तोतावछेदकमोरतप्राप्तधुटः पदादित्वमितिस्थानिरूपेरूपेस्वरितः स्मृत्वा

सधुटिसिद्धत्वेपितुकारसिद्धत्वात्तनस्थानेतीत्यतत्वग्रेतिवोध्यं षष्ठीकल्पयतीति नतुपीतिसप्तमीनिर्देशाल्लाघवार्थः इयोरचोरनार्थेलाघवेनात्वविभक्त्युच्चारणंगुणेनतन्यपोत्पापाघात् धुडेवास्त्विति

श्रीतिषष्ठ्यर्थइतिभावः विरघुशमितिचाद्रसाधर्म्यमपिवक्तव्यः सूत्रकृतायत्नदर्शनादितिभावः णत्वेनस्यादिति एतहस्यांप्रमुतस्यासिद्धत्वेतुनवचनसामर्थ्यादितिभावः त्रिपाद्यासर्वव्याप्तिभाषाप्रहणो

यत्तद्वयेपीत्स्मेवसमाधानं यथोद्देशपक्षइति कार्यकालेतुअसिद्धत्वान्नदोषः पूर्वान्तत्वेपीतिभावः मन्त्राणांरुमितिप्रत्याहारस्तूपान्तविकल्पइयसामर्थ्येइतिविभाषामप्येचयेविधयत्नेनित्याइतिनकासेट्विति

सूत्रभाष्योक्तेरितिभावः नचतत्रपाठेनमितवकल्पनेतनम्यमपितानांपरेणइत्यादीनामपिनिम्मत्वापत्तिः स्वरितत्वलादनुमत्तस्पष्टनसंग्रहणात्तिद्धूतोकल्पमानाधासानेनरएवतत्कल्पनेनोपपत्ता

वत्ययत्नकल्पनेमानाभावात् तस्मादुत्तरसूत्रवाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेपि एवपूर्ववाग्रहणस्यानिवृत्तिरितिभावः तन्निषेधादिति नसदोषइत्यस्यतुनमापिःलत्वसाहचर्येणणत्वेणत्वस्यैवग्रहणात् पंचमी

ममास्यान्नित्यत्वाच्चेत्यपिवोध्यं पदादित्वमिति ततःपरस्याचइतिव्याख्यानेनेत्यर्थः ङमहत्वसाधकतत्वमाश्रित्यङमवपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमोङमुडजादौपदइत्यर्थेनपूर्वादित्वमेवकृतेनकृते

परस्येतिवपादुपधाहस्मादाविप्रावयवषष्ठी अजादौपदइत्यनेनौआअभ्यासइत्यतःपादविमतेनित्याददावतत्परस्यनेतिभावः वाहृरगपरिभाषयेति तुदादावहिंसगतधात्वसिद्धत्वादित्यर्थः उभयंइमुटः पदादित्वदे

निसूत्राकरणंच यानिकं कार्यकालपक्षसमेवेविधिः द्वितीतिद्विगप्लोक्तत्वपरिभाषापरत्रिपाद्यामभावएवंकिंचयदिपदामामाइतिन्यायेनासमानागमिधर्मेविप्राप्त्यमपिवोध्येतेनेनकास्यवघवनस्यापिपदांतत्वात

गत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यतेनहिक्सत्वान्तस्यपदस्याविपरेङमुडित्येवास्त्वमसतिस्यान्नप्राणगुणकइतिमहानिघ्नमितिस्पष्टं चेदंसर्वंभाष्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति इदंचप्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टं अनुमन्यत्वादिति

यदिनसतिनिषेधोपदादिविधावितिपरिभाषासेनपदांतत्वनिमित्तकविधावेवेतिनत्वमतेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं किंचानन्तरस्यकार्यित्वएवतन्यहनितत्वएवमाघत्रुंभवायेनेत्यादौपदस्यवायोपीतिप्रतिषेधसिद्धिरित्युक्तेन

दाप्राचीनोक्तमजादेःपदस्येतिव्याख्यानमेवप्रारणस्पष्टं चेदंव्याख्यानंप्रकृतसूत्रेअजिपदइत्यत्रभाष्ये तेननिषेधेनसिद्धमितिप्रकृतसूत्रेभाष्योक्तित्वेकदेशिनइत्यस्त्वत्रिपकारकत्वेति नचपुनर्हित्वेनतदा

पिसिद्धलक्षेलक्षणस्येतिन्याघात् अनर्थकमिति इत्यनुपलक्षणमतिक्रमाहृमोयोदवचेत्यपिवोध्यं स्पष्टार्थमिति अनेनतुग्रहणमिधिकारपदोपिपरस्यकृतमः पूर्वस्यानुनासिकइत्यर्थस्यस्पष्टवोधनार्थ

वायाहवदितिसूचितं विधिपक्षेत्ररहणंतुएतत्प्रकरणेस्पष्टलाभार्थं वतत्ताधिकारत्वमेवोचितं मतुवसोरितिसूत्रेकृतयोर्वेनङसंख्यानेविभाषाभवतित्यनयोरुदाहरणेभाष्येनुनासिकयत्नुस्वारागम

विधिवित्वतश्रमहोनिर्देशीरेवअधिकारत्वेत्नमवेमेवतूनिःस्पष्टं चेदंसूत्रोसंतित्वस्त्वञ्जलोपइतिदिश्यागलक्षणानन्तर्यमनुस्वारपरानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिन्यासेनसिद्धावनुनासिकास्यइत्यादिपर्यापनेतिभा

वः परपूर्वेनैवेति प्रसिद्धावेवकारः मंहृकेति एकदेशेस्वरितत्वप्रत्यनुपेत्यपिवोध्यं अतएवावमानेनसः पूर्वणसंनिकर्षत्वासंनिकर्षेत्पासंहितात्वतस्मान्नपसेवअतएवसंहितामधिकारेवसानकार्यपाठप्रसंग राम० १०

इत्येषतंस्पादि अतएवपुंसिस्याद्युकारेनिमित्तीकृत्यानुस्वारस्यवधानेषत्वमापंकानुमस्थानिकानुस्वारस्यैवनुमविसर्जनीयेतिसूत्रेग्रहणमितिभाष्यसंगच्छतेइकारग्रहणरयावितिमनुस्वारमिगणंग्रहीतार्थत्वड्वा

संयादितिभावः पराणटीति पूर्वमत्रणांतीधंग्राद्दिशाद्रष्टार्थः अपपाठोऽनित्यः अइकुत्रितिसूत्रेनुस्वारपलत्वणानुमग्रहणात अतएवहरिंजपतीत्यादौरुत्वंमत्रुरुशीतिनेतिवोध्यमितिकश्चित्तन्मतमेवेति पका

संज्ञानियमे इति धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेव गत्यादिसंज्ञा नान्येषामिति तदर्थः अयमेव पक्षो युक्तो लाघवादिति भाष्ये स्पष्टम् प्रयोगोपाधिरिति स्याच्चेत्प्रयोगाद्योग्यं प्रख्यानमानस बोधविषयमित्यर्थः अद्दा अभिलाषातिशयः एतेनेति ॥
संज्ञानियमे इति धातोः प्राक्प्रयुक्तानामेव गत्यादिसंज्ञा नान्येषामिति तदर्थः सञ्ज्ञानियमपक्षे त्वंशके वनेतिभावः माधवइति विभाषेतिसूत्रे तद्दीवि तस्य निपात्यापि नास्मि हितिस्यन्ये इहेति तेन निवचने कृतेति सिद्धम् ।
शरदाति कौतुकेत्यनेनान्वेति तस्य चनक्रियावाचकत्वं तस्येत्यस्य सप्तमी परत्वेति शेषइति भावः संज्ञानियमपक्षे त्वंशके वनेतिभावः माधवइति विभाषेतिसूत्रे तद्दी विभक्तौ ... वार्थकेन न विभक्तुदात्तत्वमेतेन प्राकप्रयोगित्वादि
गत्यार्थहृन्निमितिप्रघाद्दादेरिति भावः नित्यसमासनाभिति तेनान्नोदात्ताडन्तरपदादनित्यसमासरूपत्वेनानित्यसमासे यदुत्तरपदं सावेजानोदात्तेत तनः पराह्लीयादिर्विभक्तिरुदात्तेत्यर्थ के नन विभक्त्युदात्तत्वमेतेन प्राकप्रयोगित्वादि
निपातलाऽ दूसिद्धमितिभावः ज्ञाप्यतेइति अतिङ् इत्यस्य करणे तदर्थस्यास्वेहत्वबोध्यतेइत्यर्थः उक्तार्थे साधकमिति स्तुतुत्यनेः पूर्वसमासो बहुलत्वं परणादितिभावः स्तुतुत्यनेरित्युपलक्षणं स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यम् । अन्तर्वर्तत इति उप
रेजकत्वया त्वयसंभवादिरोधाभावाच्चेतिभावः उपपदमिति महासंज्ञायास्तु वनस्येवोपपदत्वात् अत एवेति स्तुतुत्यम्न तरमेवतेनसमासादेवेत्यर्थः व्याडेरिति व्याडेर्मध्ये विधाहस्य अश्ब्देन तदन्तेना द्यशाद्वेन गतिसमासइत्यर्थः ।
ग्राउन्तरपदसमासएव प्राप्त्योपसर्गेरिति सप्तमी निर्देशात् उपसर्गत्वपर्याप्त्यधिकरणस्येकस्येवोपपदत्वादितिकश्चित्तन्न गतिसमासेन सिद्धत्वात् तत्रोपपदसंज्ञाया एव फलाभावेनाभावात् अतएवकर्मण्यणीति सूत्रे उपपदत्वेनाग्रे
एवकृतोभाष्ये व्याडेश्चक्रमेण ग्रहे नतदन्ते नचगतिसमासइत्यतत्तार्थः कृतेनेति अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया नचकारकत्वात्क्लिष्टम् कारकत्वेऽप्युपपदत्वाहाम्यापरत्वादुपपदसमासस्यैवप्रवृत्तेः उपपदामिति महासंज्ञा
मात्रिमप्रथमानस्य निरिति तिरुच्यते उत्तरदन्ताद्विम नाद्यः तदाश्रयणेऽत्रतन्निवर्त्यार्थे प्रत्ययकाउत्तरस्याश्रयणे गौरवात् नास्मरत्याह तथासतीत्यादि प्रादितेति गतिरिति सूत्रेपि तदसंबन्धेऽयं दोषः एवंनिर्गतः संयतेतिच प्रत्यक्
मिति स्वविसेतसंबंधेनेवतहाह्यत्वा वतिद्रूपदस्य वेद्यर्थापन्ने रित्यभिमानः शेषोक्तेनेति भाष्याकृते तिशेषः कथमिति संहितायानियत्वादितिभावः दिगिति दिगर्थोत्र यदि स्वविषयवदुद्देश्यवधानाद्वारकोऽलुक्तीयस्या बाहरिनिसिद्दा
वतिद्रूग्रहणमेवोभयोर्निर्देशो ज्ञापकम् महासंज्ञाकरणाच्चराजदर्शी त्यादौ नदोषः सुप्यजातावितिणिनेः स्तुतुत्यन्नेर्विनाऽसंभवेन तेदिनोपपदत्वाभावेनादोषाच्च निर्गतइत्यादौ तथा दान्तसंबन्धात्सर्वसूत्रस्य लौकिकिचपदत्वेन
रूपदान्तरसंबन्धेन समासेनत्ततिः माङिलुङि त्यादौ सतिसप्तमीतिनोपपदत्वं फलाभावाच्चप्रथमार्थे सोत्रीसत्रस्येवस्तित्रिमितम अत्र एवप्रयाविमारीनां नोपपदत्वम् पधानाद्वारकरमादौ तत्क्रियार्थोपपदस्येति कार्यार्थमुपपदसंज्ञावश्यकत्वेन तत्रास्याप्रवृत्ति
व्याहृत्यर्थत्वचरितार्थम् ध्वनितं चेदं भाष्ये इत्यव्यतेतदास्तुउभयोर्निर्दिष्टेः अतिङ् न्नस्त्वेत्यस्यातिङन्ताहरि तदर्थः एवं चोपपदमतिङिति आचलाणस्यान वल्लकमर्थ योरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधोद्दूषणमिति नियमस्त्वभावेति अमैवेति नियमस्य
वल्लवेत्यर्थः अमैव तुल्यविधानेयदुपपदं तदव्ययेन समस्यते अन्येन तुल्यविधानेनेतिवचनव्यक्तेरितिभावः नेत्सूत्रस्येति नत्सूत्रस्य फलाकृत्यादेर्यायोगपत इति अमितममितिभावः नदेवेति उपपदमित्यर्थः अन्येऽआंजमिति विभाषा
ग्रहणमेति सूत्रेणक्त्वाविदिधानात्तस्याऽमैवतुल्यविधानता अग्रे भुक्त्वा दावमनेन समासाभावाचतस्य नियमे विषयनेतिभावः उत्तरपदत्वकृतिस्वरइति उत्तरपदादापुदात्तत्वमित्यर्थस्तदाह आदिर्णमुल्लीति अत्राम्यस्तानामिति नावर्ततइ
निमतरदम् यद्यपि णित्त्वरणमुल्स्वरयोरस्तिविशेषः आदिर्णमुल्लीति त्वनेकाज्यर्थं तथापि अभ्यस्तानामित्युत्तरभावपूर्वपरत्वादिदंनाप्यमिति मानः लितीत्यनेनापीदंस्वसाध्यम् अन्योदात्तमिति फिट्स्वरेणेति भावस्तदाह स्वरासिद्धिरिति चेत्स्वर्येण
पाठ्यत्वरतिभावः समासान्तापेक्षयेति तत्रलक्षणस्य समासस्याऽप्रवृत्तत्वर्थः समासान्ताइति सूत्रे समासेतिलक्षसहिकेबोध्यम् हृदसचरति ऊर्द्धमानत्वेरद्धम् प्रमाणत्वेभावचोऽनुपितिबोध्यम् नन्वेवम्प्रकारणविरोधोऽतआह हेमन्तेति चोदद
तो यतोहत्वे हदस्यान्यतोगोणाधरणयोगइत्यर्थः स्पष्टं चेदं दृष्टार्थत्वं भाष्यतोऽगम्य एतवज्ञावादिति समाहारद्वन्द्वत्वादित्यर्थः आकारेति पुल्लिङ्गस्यैवतत्रोदाहरणादित्यर्थः राजाह्नाहाः इति पुंस्त्वेप्राप्तेऽप्याह संख्यापूर्वमिति साहार्थे इति विपरीतनि
यमस्यस्वीकरणार्थं तत्तुन्तुयदन्तेशेनतद्दारणमाह अहः सर्वेति लिंगादिरिति अहः सर्वेति नियमेतदेवर्थस्य समेवनियमफलत्वात्क्वचिदिति अहःस्वनिर्देशमित्यर्थे कालादित्यनुवृत्तेस्तेन निर्देशमिति तज्ञ असंभवादिति यद्यपिग्रस्त एणोदर्कदमवयवीष्ट
तमहरित्यपि षष्ठीसमासः संभवति तथाप्यत्रस्त्वेऽहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चेतस्यानुदत्त्वेव सिद्धेऽपतेऽभ्यस्त आम्नाय बलहितानामहः पाहाभिन्नानामेवग्रहणमहमादिप्रमाणपादिति बोध्यम् तस्याननिधानाच्चप्रकरणेति तद्धेतुस्वसत्वप्याविपरिण
मइतिभावः सामर्थ्येति अहन्नशब्दान्तस्य रूपाद्द्यपवतिधिनादितिभावः कथंमिति प्राग्णोऽनुपस्थित्या वाक्यार्थीत्वधित्वासंभवइतिभावः यत्तुक्तादेशकथमोनन्तत्समासान्तएवैवं च विभक्तिविपरिणामेनकार्यइति तन्न टजपवादत्वापत्त्यावत्तकरत्वा
दावनोदात्तत्वानापत्तेः इत्यपि तत्सामर्थ्यादन्तोदात्तत्वतत्स्वेष्टमितिध्वनयन्नाह आद्येति अत्रांपायति अह्नस्येति वक्ष्यमित्यस्य प्रणानेस्तत्स्यवार्तिकस्य प्रत्याख्यानादभाष्यहातत्तार्थः टीहीह्लीति बकादिषत्तनितिपाबादुपसर्जनत्वे पिङीषप्रत्यु
क्तमिति कालाद्धून्नत्वदपवादत्वादितिभावः प्रामादिकत्वादिति तदपवादस्य ठञः प्राप्तेरितिभावः निष्कस्यपरिमाणत्वेऽदं उदरभरणादिबालिवेऽसमासेइतित्सूत्रे परिमाणवाचिनिष्कादीनामेवग्रहणं बठकोलघ्वीतिबोध्यम् नचाद्विनिष्कस्यनिष्क
स्यपरिमाणत्वेद्दिनिष्कीतिङीयेवभाव्यम् उन्मानत्वेपिउन्मानस्यचेद्दिसार्कलत्वयोरेवनिषेधइति नियमेनङीवेदप्राप्नोति एवंद्विविस्तेत्यत्रविस्तादिप्रतिषेधेनङीवभावोनतुउञोऽकाराभावादितिवाच्यम् निष्कपाइउन्मानवाची बिस्तादयः परिमाण
विशेषापवेतिमनमनुस्मरह्रदेत्यादिसिराकरेतथोक्तेरित्यापायात् तद्धाहि अपरिमाणान्तत्वाद्विगोरितिङीपि निषिद्धे पिठन्नत्वात्यात्प्रत्ययोक्तरीत्येववारणात् एतेनद्विविस्तेत्यपिव्याख्यातम् नचैवमपरिणामेतिनिषेधोव्यर्थः स्यात्सामर्थ्येनतदन्तविध्यका
त्वनापेक्षयान्यायसिद्धोक्तरीत्येवनहारणासोचितत्वात् तेनापितदर्थबोधनस्येवोचितत्वात् तदन्तस्येति तदन्तार्थस्येत्यर्थः उदाहरणानिति अनुपसर्जनादितिसूत्रेवार्तिककारैरिति शेषः चतुर्थः द्विगोरितिङीविधेवरूपः नतुवह्नादिगणोऽदन्ताराद्वावा

ल॰श॰२॰ दीर्घाङ्गीत्यादावुपसर्जनेऽङीपि बाधितस्यादिति चेन्न समासान्तेऽकृते हलन्तत्वाभावात् तस्माद्धृदेवेति अस्यस्त्रीत्वमङ्गीकुर्वतां मते इति शेषः अनन्तरमनन्तमाशंकापूर्वकमुपपादयति स्यादेतदित्यादिना स्त्रीत्वसंभवेपीति राजाङ्गादेराजङ्गास्यराजकृत्वाद्धृदिति
१ तसमासे समासान्तार्थनिमित्तलिङ्गस्यान्तरङ्गस्य समासानुत्पत्तिदशायां वा बाधे नोपपद्यते बहिरङ्गत्वे तद्धितार्थनिमित्तलिङ्गबाधकत्वे भावात् बहिरिति भावः उत्पादमित्यत्रङ्गमेकामङ्गं च लक्षादेशान्निषेधात्त्वद्रूपस्य दिनाम्यामङ्गः स्त्रीत्वस्य सत्त्वाच्चेत्याशयेनाह वक्ष्यमाणे
मिति परत्वादिति अन्तहिनाथाबाध्यपेक्षयान्तद्धितार्थद्विगुरिति स्वपरत्वादितिभाव स्मादाह तथापीति केवलार्थप्रयोगतो सर्वाङ्गस्मादो प्रलेपकरणेनेति अनेन स्त्रीत्वमेवनास्तीति स्त्रवितम् तथाहि राजाङ्गादावस्यानेन वदिति ततद्धितार्थनिमित्तलिङ्गबा
धकत्वेनापस्थितेर्द्रव्याङ्गत्वाद्धाद्यर्थविशेषणत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकलिङ्गस्यैव बाधः स्यात्तत्वद्विगुसमाहारविशेषणत्वप्रयुक्तप्राप्तिकस्यापि अनेनावाक्यल्याप्राप्तिः किंचप्राधान्यमित्यादिवाक्यस्यापि कोपपरत्वात्तेनाप्युक्ता हादिविषयेपूर्वबाधापत्तेलोप
रेवलिङ्गेति सत्रे एकदेशग्रहणं कृत्वा आश्रित्य तात्पर्यं तत्स्यद्विगुप्राप्तेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानस्यासंगत्यापत्तिः नवरात्रादेरित्यादिवाक्यार्थस्य वचनात् नचेदमेकदेशि समासविषयकमेव अन्वाह यद्भ्रष्टा स्वस्यपस्तदिनाम्या मित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः अतिरा
त्रः सर्वाह्न रमाध्यसियापन्नेश्च एवं चोत्सर्गस्य परवल्लिङ्गस्य द्विगुत्वादिनिषेधे तद्विषये तदपवादस्याप्रवृत्तिरिति निरस्तम् अहरादिकानामाचित्यर्थसमासस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तत्र दजन्तो ङीपूत्पत्तौ विशेषस्येनेनास्ति दजन्तोविशेषइति केयदसंग
तिश्च तस्मात्प्राधान्यात्प्रत्यादिलद्धितार्थे द्विगुरिति को शस्याद्धाहा नाद्यतिरिक्त विषयपरतायामिति दिक् हेतुरनीयस्यापि वहुव्रीहौ राजाङ्गादेरस्यापामेरितिभावः बहुव्रीहिसूत्रः राजपादृडुपसर्जनत्वेडिङीष् तदन्तस्यापीति तेन परममहावाङ्गः
सिद्धः अप्राणिनीयत्वादिति बाह्यादिसुमहत्त्वात्प्रयत्नयो वार्त्तिकत्वतो क्रेरितिभावः अन्नमहत्त्वत्वत्रलिङ्गविशिष्टपरिभाषा अस्याप्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये अनेन बहुवान्यत्वादाप्त्यमितिनशंकाम् अतिरम्ससारिति अहीयप्रत्ययस्यैव
तेनलकोविशेषणादितिभावः हृत्येनेति राजन्यवहुवचनद्वन्द्वे वर्तमानेसंख्येत्यनेनसर्वपदप्रकृतिस्वरस्यात्त्वप्राप्तेरित्यर्थः प्रकृत्यादिति प्रकेमादित्यर्थः प्रकरणादिति यावत प्राप्यादिकमेवेति समाहारद्विगाविपर्य्येः संख्यासंवत्सरान्नमित्यस्यप्रतिमसवि
धित्वलापवाद्येयेनसमाहारद्विगाविप्रवृत्तेः भविष्यति मर्यादेतिसत्यस्येत्रिंशद्धाढकः पंचदशारात्नमितिमा बाधप्रयोगेत त्रिंशात्त्वदशधारात्नयो यास्मि न्निति बहुव्रीहिस्थप्रत्यल्पवेति योगविभागात्समासान्तोवोध्यः एषोदरादित्वादकारलिकस्थितोन लोपपरिहारायाह
सदिनरात्रत्रित्रि द्विदिनानीति प्रत्यासत्तिरत्यर्थः यदेतिरत्नि पदिदानेपदि अपिपत्रित्रि इति मतेनेदम् मापवेनोक्तप्रायमिति अत्र स्वियीजन्तस्य किंचपघरस्य स्यपरवल्लिङ्गतापवाद तान्तमुक्तपेप्रसिद्धत्वेव प्रहतो चापवाद त्वमित्यन्यो न्याश्रये प्राप्नोद्धोध्यः
तस्माद्विपद्यादितिपथ्येमासवर्तनावमितिवल्लोकाश्रयत्वा लिङ्गस्यालिङ्गमशिष्यमितिभाष्ये नसिद्धमिति बोध्यम् एवं चवचौविपथ्यकापथ्यादितावसिसंज्ञसं द्वितीयेन क्रियाविशेषणादितिशेषः ज्योतिष्टोमेनेति तदभिन्ने नयागेनेष्टभावयेदिति तत्र बोधात्
नात्सिद्धोऽदिति कर्मभूतफलमीशामावेनद्वितीयानापत्तेस्तृतीयापत्तेरित्यर्थः कथं तद्धुपपत्तिरतआह तत्रापीति आख्यातत्यादिति तेषां पातर्थं त्वविवक्षयेत्यर्थः ज्योतिष्टोमाभिन्नयागकरणिकामिष्टदिवधायाभावनापदद्विति बोधइत्यभिमानः तथाचो
पानन्तुमवेनाह अन्यथेति प्रत्ययमेवेति प्रादिपादस्य नित्यत्वात् ॥ दत्तिताद्धृपः ॥ नत्वयत्वमामिमत्यर्थे रत्नाचितम् अन्यपदार्थेरतिलत्वात्तत्पदेचसेनभिन्नत्वमाह पदेन हीति नत्वभिन्नत्वार्थकालिन्सं बन्धेतत्त्वभावेलमेकार्थीभावो गौकारान्नचित्रगु
देवदत्तस्यादौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत्र विस्तरः तस्यापि सप्ताहस्यापि अयमेवेति कर्मत्वमपवेत्यर्थः भिन्नैवेति प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थप्रतिविशेषणतां विषयेत्यर्थः तृतीति तस्माद्विशेषणीभूतेकर्तरि तस्याभेदान्वयवृत्तिप्रसन्नत्वमंगीकार्यं बहून
मिति सामान्येनोक्तमर्थविशेषतो विवृणोति चकारादीति आदिनाकान्ताद्यर्थसंग्रहः तेषां निषेधो भावस्ताद्धेयकलोपवचनकार्यमित्यर्थः बहुव्यलनीति प्रत्ययार्थप्राधान्यादित्येतन्नीत्यर्थः कर्तृत्वमिति रदमुपलक्षणं तेने वोपस्थितेर्विशेषणा
द्यन्वयोपि नेत्यन्यत्र विस्तरः समासेनाभिहितत्वादिति पवचने षां कर्मत्वादिरूपेणेवनाभिहितिमक्रियाव्यनावरूढेदकत्वेपेणकर्माद्दीनां कर्माद्यपि हेरितनेरप्रानुभियानादितिभावः तत्सिद्धेरिति अनवकाशत्वेनाप्ययीभावादिसंज्ञायाम्नस्यावाध्या
दितिभावः उत्तरपदरलोपरस्यपोषधर्षापति वाच्यरति स्तुत्यज्ञमिति स्वरव्यार्थेतनसमासोनभिधानादितिभावः वक्तृनारम्भ एवत्वव्यायान्नसिध्येदिति जानेनेति निषेधस्तु नात्रनिषेधविषयपदवद्वकर्मधारयेत्यस्य प्रवृत्तेः किंच तत्र ज्ञातेरि
त्रिपंचमीनिर्देशात्ततःपरोयःप्रत्ययस्तदन्तोसनिषेधोनायं तथा एवं च समासाभिधानेवहुव्रीहावपि वेढविढमार्यन्मेव भाष्येऽत्ररसूत्रोदाहरणं नत्वावध्यथमेवार्थइतिसूचयितुमे इत्यस्यानन्त्यापल्यन्तमाध्ययमतेजातित्वाभावाच्च प्राचामनुरोधेनेति
तदन्तरोयेवीजन्तप्रापकमार्थकमापितंस्कादित्यस्याप्रसिद्धत्वं ष्टाप् त्यापाबइति अनङः समानाधिकरणेरत्येवं रूपः पुमान्यस्मिन्निति प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षया सप्तमी सतिसप्तमी वायस्मिन् सत्येसतिपुमान्सभावितो भवतीत्यर्थः स्त्रीप्रत्यये
ति स्वरितत्वप्रतिसम्याप्राप्तामित्यर्थः अवः परास्मिन्निति तीति अन्तरपदपरत्वनिमित्तत्वादस्यानित्वेरितिभावः प्रवर्तेतेति न निवर्तेतेत्यर्थः अस्त्रियामितीति नत्राजस्यवहुव्रीहित्यत्रात्तत्रतदन्तस्येरितिभावः पूर्वसवर्णदीर्घेनेति सर्वथाप्यसान्तस्वारःपाठः स
मासान्तवेनसर्वसवर्णदीर्घइत्यर्थः सर्वसवर्णेत्यपपाठः दीर्घाजसीतिनिषेधात् इत्यमेवेति सर्वपदेनातिप्यानद्रूपवमेवेत्यर्थः वर्णादिदेवेरति उपक्रमभाष्यतस्यैवलाभादितिभावः एतेनेनेष्ट्रन्तद्वन्द्वेत्वोक्ता तथाहेन द्वन्द्वेत्वनदोयरत्यपास्तम् एवंपूर्वमिति पे
नानङ्स्यादितिशेषः लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति जरच्छेहस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वेनलिङ्गविशिष्टपरिभाषयाजरतोपाष्टस्यापिग्रहणेनोपसर्जनत्वेनसतिजाताः सर्वनिपातरतिषेधस्यरणेनात्वयः विशेषान्तरमिति परमः स्त्रोपधर्मोयस्येतित्रिपदवहुव्रीहावनिजे
भावतृपमित्यर्थः महान्मेदइति यदितकर्मधारयोत्तरपदे वहुव्रीहौनीलपदस्वरः स्यान्नीलमत्त्वनितरान्नचित्वमेवप्राचीनोदाहृतमितिभावः नलकरोतीति प्रमाणं प्रमां करोतिजनयतीत्यर्थः छिवन्तस्येदमितिसवर्णदीर्घेपाजादेरादितिगणत्वाहाप्युवोध्यः आगतिकगति
रिति भाष्याद्युक्तत्वादितिभावः प्रत्ययाश्रयइति तेनलोपस्यवहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्नतत्प्राप्तिरितिभावः गोधराद्यादि रशादृतेशादृयोःप्रत्ययावयवत्वेपिप्रत्ययाभावादितिभावः विरोधाच्चेति चेनत्वकोपिप्रत्ययामेदत्वेनसमत्वमत्रास्यसंग्रहः ततस्रवेति तस्यास्तस्यामि

ऽर्थइदं त्रिलिङ्गमिति लिङ्ग विशिष्टपरिभाषयेति भावः परिगणनसामर्थ्यादेव जातेश्चेति निषेधाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् तेषामिति अनेनहि केषांचिदनभेदकं धर्ममात्रं गुणादयस्य निरासेन अर्थात् गुणादिगुणग्रहणं सूचितम् अत्रायं विवीजं तत्संज्ञा जातिशब्दस्त तद्धितान्त्र समस्तसर्व
नामसंख्याशब्दा इति क्रियाशब्दगुणवचनः शब्दस्याकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधः अयेचसंख्यासर्वनामेति तस्यापि मेव प्रवृत्तसंज्ञेति रूप्यगाइतिसूत्रे उभयसंज्ञात्वस्येति भाष्यप्रयोगोपि मानं तस्य समस्तत्वेनाप्यगुणवचनत्वं बोध्यम् हृतार्थेति हृतार्थ इः स्वद्धी
त्वप्राहो क्रियाशब्दा विविनिभावः समस्तो चेत्यपि बोध्यम् व्याख्यान्तरमिति द्वारवतीति संज्ञापि नेष्टा किञ्चुतदीर्घोच्चैरिति व्याख्यानं क्वचित्त्वेन संज्ञाशब्दत्वात् भाष्यदीत्वात द्वितान्तत्वेनागुणवचनत्वाच्चेत्येवेति कृत्स्वत्वं ष्ठदस्यैवेति बोध्यम् रोहितेयइति पुं
वद्भावे सिद्धस्य अस्य विधि विनाप्ता अतिव्याप्तिरिति तदप्याच्चेत्तरो हितिरिति आपत्तिर्वाप्या संस्कारविशेषेइति तद्धितीयार्थः पत्यन्नेति लिङ्ग विशिष्टपरिभाषयेत्यर्थः इत्यविरोधइति एवंच माध्यवानुसारेणायं लिखितमिति सूचितम् रूट्यर्थेति तत्र तदर्थमिदं निपातनं
विवादनिबन्धनपतिशब्दादिति तस्यैवं विवाहितस्त्रीषु विवाहितपुरुष विवाहिते तस्त्रीमात्रबोधकत्वेनातिप्रसंगाभावे नरूढिकल्पनेफलाभावात् तस्याभाषितपुंस्कत्वे नपुंवत्वाप्राप्त्या पुंवत्वाय नार्थमिति त्यास ग्रन्थासंगतेश्चा किंच दतीयस्य सहितो गार्थ्यं प्रहृति
निमित्तकपदद्वयो लोकव्यवहारे तत्समुदायोच्चारणेन तस्त्रीविशेषे मध्यमसपत्नीशब्दबोध्ये रूढइतिभावः अतएव समानस्वामिकत्वाभिमानस्य अन्तश्चावहारः तच्छित्त्याव्यवहारस्तु गौणः किंच विवाहनिबन्धनः पतिशब्दो नास्त्येव स्वामित्वेनैव हि सबोधकः स्वामित्वं
च प्रकरणादिना यत्फलनिरूपितं कदाचित्सुग्यते तद्धनपत्नं पुंवद्भावबोधकत्वे दूषणान्तरमाह किंचेति सानुनद्दति प्राप्नोति अहेइत्युच्यते नत्रसापत्न्ये पुंवत्वप्राप्नोति एवंच सा पतइति भाष्यतीतिभाष्यं केयद्योरुक्तो ततीयस्यादिमाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्वा
पत्तिः सहिसमानस्वामिकत्वेन पुंमांसमप्याह पुंवत्वनायेति तदसंगतिः स्पष्टैव किंच विवाहनिबन्धनत्वे तस्याभाषितपुंस्कत्वे नतमारायसापत्निसिद्धेस्तत्संगतिः नत्रसापत्नपदनासिध्यति सापत्नोपि प्राप्नोतीति भाष्यार्थइति वाच्यम् द्वितीयसत्वेनशब्दत्वेन तस्ये
वशिकादोषरूढहत्तीयादर्शनोऽभावेन माधवी त्यासापतापाप्तेरितिदिक् केवलयौगिकस्यार्थस्य नेति केवलयोगमात्रलभ्यसमानव्यतिकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः तेनैवस्य विवाहितपति विवाहितास्त्रियमाह नहितत्वेन वंध्याक्लिविशिष्ट स्यापो
धनादृष्टं निपातनं तत्कृतएवास्याभाषितपुंस्कत्वमितिभावः यद्वा केवलयौगिकपतिशब्दस्यैतेस्यार्थः एवंहि तत्रसिद्धान्तभाष्यम् सापत्नःप्रकृत्यन्तरत्वात्सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्तीति अस्यार्थः अन्याप्रकृतिर्यस्य सप्रकृत्यन्तरस्तत्त्वादित्यर्थः
प्रकृत्यन्तरमाह सपत्नशब्दइति अत्राप्येति रूपितप्रकृत्यन्तरत्वं सपत्नशब्दस्य प्रावरमर्यादयालभ्यते नतु डीन्निरूपितं तद्गणयात्याव्याख्यानेचमानम् एवंवसपत्नीतिगणपाठमात्रस्वप्नपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्देन सापत्नसिद्धावपि सापतोपि प्राप्नोती
तिभाष्ये सर्वःपतः तत्सम्मताप्रकृतिर्गणेनपद्यते किंतु भिन्नः सपत्नशब्दः नदापिलिङ्गविशिष्टपरिभाषया डीनन्तादणसिध्यति वाध्यसामान्यचिंतयाशिवादिपाठद्वैपि बाधकरस्मरणाशयः एवंचकेवलयौगिकपतिशब्ददिति तस्यार्थस्य रूणनेति सप्तमेव एवंवम्ब
त्वेदितीयसपत्नीशब्दस्य वाच्यमादन्मापद्वानुरोधेन तदेतच्छन्नयता यतूपारणारत्यादिनाभाष्यवस्थमुपन्यस्तत्र द्वितीयसपत्नीशब्दप्राह्यमात्विलेसत्ता विरोधाभावउपपादितः सापत्न्यमिति प्रयोगस्तु सपत्नप्रकृतिकादेव ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि बोध्यः सपत्नप्र
कृतिकादेव ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि बोध्यः सपत्नप्रकृतिकोपि ततीयसपत्नीशब्दार्थे एवतत्रैवलोके तत्प्रयोगात् रूढयोरेवत्यद्रणादिति सपत्नशब्दस्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषयानन्तप्रकृतिकडीनन्तसाचेत्यर्थः तयोः सुरद्रूढत्वात् ततीयस्तु योगरूढः अस्यथा सापि
त्वयंरूढत्वेतदर्थदृष्टेत्रीजाभावः मध्यमाद्येरितिव्याख्यानदृष्टिमध्यमस्त्रालद्वितस्य शुद्धयौगिकस्याग्रहलोऽस्यारूढस्यकार्थत्यागःस्यादितिसद्धृदो विभावयंतु संनिपातपरिभाषयेति वारिषकारस्योच्चारणार्थत्वेनाल्विधित्वात्स्यात् निवत्वायोगाच्चेत्यपि बोध्य
म् निषेधेत्विति वार्त्तिकभाष्योक्तस्यापि सूत्रसंमतत्वमेवेति निषेधेत्वित्यर्थः अतएव सूत्रेणासिद्धत्वादेव प्रकरणोक्तस्येवेति अन्तरस्येति न्यायादितिभावः असमाविष्टत्वादिति दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति सूत्रे दिङ्नामान्यन्यतरस्यामित्यतो ग्रहणादिति भावः ते
दितरेतत्र सुप्सुपेति समासः निर्विषयंस्यादिति पुंवत्वेनापि नित्येरितिभावः आद्यांश्चेति यतेवकृत्स्नसोरितिनियमार्थं तद्धितेचेत्सर्वनाम्नः पुंवत्वं तर्हिवक्तव्यसोरेवेति अतोमयडाद्यनेकनिषेधमेव पुंवत्वमिति तत्र दक्षिणोत्तरपूर्वाणामतसुजितिसूत्रस्थभाष्य
विरोधात् भवन्नायइति तत्कृतवचनेनैवेदं ब्राह्मणीसर्वइति सर्वनाम्नासमासत्वेन सर्वस्य ब्राह्मणीत्यादेः पुंवत्वापत्तिरितिभावः उक्तोदाहरणयोरिति संज्ञोपसर्जनद्वितोदाहरणयोरित्यर्थः तत्रसर्वनामसंज्ञकत्वस्यैवाभावेनलक्षणाप्रवृत्तेरितिभावः अतःसर्वा
पाहस्येति उपलक्षणमिदं संज्ञायामपिकस्यापीति पृष्टोहमेःप्राक्तेत्यर्थः वैयाकरणाख्यइति नख्याभ्याभितिसूत्रस्थकैयटस्वरसानुरोधेनेदं भाषेइति नखोपधायाइतिसूत्रस्येत्यर्थः इत्युक्तेरिति हस्तिनूरशब्दस्यादन्तत्वाभावेनतस्यजातिलक्षणाङीबोऽप्राप्तेरि
तिभावः दावादिरिति इडविडोपत्यंस्त्रीइडविडस्याभार्यायस्येत्यर्थेसमासेपतन्निषेधाभावेनपुंवत्वंभवत्येवेतिभावः अन्तरङ्गत्वस्य पर्युदासत्वेऐडविडदृष्टारिकेतिनिषेधविषयोन्तरत्वस्त्रविषयकमर्थेत्यन्वयेऽदाहरणान् बहुव्रीहावीदृशो पुंवत्वनिषेधस्य पवेति
नवाच्यं उभयत्रापि तदन्तसूर्यानितत्रापीदृशार्थकत्वमितिध्वनयितुं तयोरुक्तेः इडविडोदेरनन्तरापत्यत्वे जातित्वाभावान्त परस्परेति ब्राह्मणीत्यत्रहितेनापिङीनेवोक्त इतिभावः पचितत्वङीधितिपाठस्ताद्राकरविरोधोबोध्यः सामानाधिकरण्यस्येति इष्टानां समीपि
तरत्वयोगदोहोपपाहइत्यादि उच्चारणार्थइति तमाभार्याइत्यर्थः फलाभावेनतपरस्तत्राप्रवृत्तेरितिभावः प्रत्याख्यानमिति अव्यभिचारित्वात्स्याश्रयहणात्स्यापि विद्यमानस्योपादानविषयत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् विद्यमानतावाचीति इष्टानां पुत्राणां विद्यमान
त्वेइत्यर्थस्यान्तलितमाह दृष्टास्वितिअव्यभिचारादिति दृष्टोर्हकस्य साहर्यसहकृतेह्रुमित्वादावव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वमस्त्येवेतिभावः अवयवव्यवहारकमिति समासस्योपसर्जनत्वासंभवादितिभावः यद्यपि सद्भूतत्वप्रियइत्यादौ समासस्योपस
र्जनत्वंसंभवत्यपि तथाप्यन्वसारादेवं व्याख्यानं बोध्यम् उपसर्जनसर्वावयवकत्वस्येति कश्चिदवयवः सर्वत्रोपसर्जनमेवेतिविशेषणसामर्थ्यादेतल्लाभ इतिभावः तादृशस्य बहुव्रीहिरेवेत्याह बहुव्रीहिरिति व्याख्यानाच्चात्रोपसर्जनपदेनलौकिकंशास्त्रीयंचगृह्
ह्यते तेनसप्रत्वरस्यादावपि उपसर्जनसर्वावयवकत्वंबोध्यम् सर्वर्वायादिति पत्नस्वस्यानुरोधेनात्रसद्विद्यमानः पूर्वोयस्यादिति अनेकमन्यपदार्थइति बहुव्रीहिरित्यन्वे अन्यत्राधिकेति अव्ययादेरित्युक्तत्वादित्यपि बोध्यम् अतएवगोविंशतिरित्यादौनतत्रे

ल.श.२.

२

यइति यद्वृत्ति लंचनेन प्राह समानाधिकरण्यात् तेन चन्द्रो नेता यस्य स चन्द्रनेता मत्स्यगन्ध इति सिद्धं समासविशेषणेन बहुव्रीहेर्न तत्र वृत्तिर्बाह्यो दोषः स्यादेव उपलक्षणमिति स्पष्टं वेदं नातिश्चेति तत्र भाष्ये अव्याप्तीत्यादि (त्रिशेषणेन बहुव्रीहेर्न तत्र वृत्तिः) अणेन येन त्रव्याप्तिः प्रनःसूत्रे त्वव्याप्तिरव्याप्तिरितिभावः सामानाधिकरण्यासंभवादिति यद्यपि प्राप्तः कालस्य मित्याद्यविवक्षणोधाक्रिमत्व प्राधान्यं संभवति तथापि प्राप्तः कालेस्तस्य पतिः शोभनत्वस्य निरूपयितुमशक्यता तत्रैव प्रयोगाच्च कर्मपर्यन्ते ल लक्षणेति बोध्यम् व्याप्तिरिति मध्यमस्य न पूर्वपदत्वं यथा पूर्वपदं ततः परत्वं च न धर्मश्च तस्येतिभावः पूर्वपदादौपेइति यौगिक पूर्वपदत्वेपि तस्यार्थः वस्त्वन्तरस्य लक्षणं लक्षणम् अकारस्य चेति केवलपदस्य लोके न प्रयुज्यमानत्वात् केवला व्याप्ति माद्योचसजातीयान्याभावे एवं प्रयोगेणानडुत्कार्येण नाभावादितिभावः पञ्चम्याजादेरिति तत्र भाष्येस्य दृश्य निर्दिष्टधर्मेति प्रवृत्तिधर्मस्योपलक्षणम् इममिति जैमिनेः स्तनक्षिपत सोमं पिबेतितदर्थः पृथुं जातरति रूपकेणेति शेषः रक्तिशाद्यादिति लौकिकविवक्षानुसारकत्वान्नस्येतिभावः।

कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिः अव्ययीभावत्वमिति तेन तस्याव्ययत्वं बोध्यम् एतच्च हस्त्यादिषु प्रमाणपादास्थितम् एवं च स्वार्थमपीति इदं सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वान्नाश्रयणेन यदि तत्पजीव्यत्वेन बहुव्रीहिसंज्ञया समावेशोपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वेनाव्ययीभावत्वप्रयुक्तसमासान्तोदात्तत्वेन सिद्धिरिति सूच्यते तदा घमेव यो जनमिति बोध्यम् समावेशफलं त्रिसृप्रत्ययाव्ययत्वयोः विषयविशेषेति छन्दादिसूत्रोपपदार्थेनैवेत्यर्थः उभयात् हस्तात् भेरति इदं वेदं भाष्ये यद्यपि उभाभ्यां हस्ताभ्यां भेरितिद्यात्वाते तथापि समुदायनिपातनादेव बहुव्रीह्यधिकारे पितप्राधान्यमव्ययत्वाद्यं मोक्षफलं इत्यव्ययत्वफलं बोध्यम् आप्रिस्ति आरोपेत्यर्थः स्तनत्रोपीति जानुवाचीत्यर्थः उपजु इति जानुसमीपमित्यर्थः एकदेशाश्वेतस्य वरणमविभागेनेति अवयवावयविनोर्हि अविभागलक्षणसमवायसंबन्धएवं पूर्वेणापीति इवेत्येकत्वनयत्राह एवं वयणेति यणोपसर्जनद्वयवाचिन इत्यर्थः एतद्वृत्तिविषयमेव गन्धस्यात्र दृष्टत्वमिति तन्निरूपणगुणेति तत्र स्थस्य ग्रन्थविरोधः एतदेवाभिप्रेत्य भाष्यकैयटयोरुक्तं कुंकुमाद्यनुलेपनमपि देवदत्तादेरविभागापन्नं मिलीन यदि विवक्षितं तदा सुगन्धिर्देवदत्तरिति विभागेनावस्थाने सुगन्धयतीति न तद्द्वयेति चन्दनजातिविशिष्टद्रव्येत्यर्थः सुगन्धिर्वी पुरिवत्रापि गन्धाश्रयाणां तन्नोत्संसर्गाना बाह्यविभागापन्नानामेवग्रहणमितिनदोषः एवं सुगन्धिपुष्पसलिलं चेत्यादिदृश्यम् कौष्ठेपि द्रव्यवचनत्वसंयोगरूप वार्थः आघ्रातीति वायुसहवायुराघ्रातेत्यर्थः उद्घेति अत्र किंचित्त्वात्प्राच्चारुबीजं तत्र तादृशत्वे एतत्क्रमभाष्यादि विरोध इति दिक् यद्वेत्यादिना कैश्चिन्मत एतनिपातायन्नापकमप्रयोगस्यावश्यकत्वात् कथं तर्हीति संज्ञात्वाभावेन त्रियां संज्ञायामित्यस्याप्राप्तेरितिभावः नद्युत्तरस्येति सिद्धइति इदं लक्ष्मीशब्दमात्रविषयेप्रकारान्तरम् अन्येषु त्वविभक्तिकपाठेकार्यं त्वविभक्तिकपाठं गमादिवत्सेतिबोध्यम् एकवचनान्तस्येति तदवयवकस्येत्यर्थः सिद्धमिति बहुवचनान्तेन विग्रहात् तदाह कृशा इति बहुलक्ष्मीकरति बहीर्लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहः तस्मादादिकमिति विशेषविहितत्वेनास्येवोचितत्वमिति भावः निषेधसूत्रेणेति तस्मात् तदीतरनिवृत्त्यैवास्य तात्पर्यमितिभावः एतत्समाप्यत्रवेत्यनेन सपत्नो भाष्यसंमतइति सूचितम् हस्त्यादिषु अन्यानामिति आदिना भाष्ये अस्य पर्यालोचनयेत्यनेनान्वयः तत्र प्रकृतस्तत्र स्थेनान्तक समासान्ते समुलाभो बहुव्रीहि प्रकरणस्थेन संख्ययाव्ययेत्यादिसूत्रस्थेन शेषाधिकारस्यादित्यस्य लाभ इतिबोध्यम् बाधापत्तेरिति इदं च समासान्तमात्रापेक्षं शेषत्वमिति वदतः कैयटस्यानुरोधेन अनन्तरत्वबहुव्रीह्यधिकारापेक्षं शेषत्वं न क्वचिदपि नापि समासान्तापेक्षमिति वदतो भाष्यकारस्य मते तेनेदं दूषणं किं तु प्रतिपदोक्तत्वमात्रेण न बाधकत्वं किं त्वनवकाशत्वेन नचात्र तदस्तिकबभावे सावकाशत्वादितिभाष्योक्तं दूषणं बोध्यम् तदेवमिति विशेषणनाशहेतुनपरिच्छेदकं दृश्यतत्त्वमभिमानः एवं हियदाग्रस्यचित्राः सन्तीति निर्णीतं तत्परिच्छेदाय च गावइति प्रयुक्तं तदा गोचित्रइत्यस्यापत्तिः तस्माद्विशेषणत्वेन सिद्धावपि समृग्रमीचहणं व्यधिकरणसमासज्ञापनार्थमित्येवं तत्त्वं तत्र कौडिन्यत्वायेनेति इदं चिन्त्यम् अनुवाद्यत्वात् तस्मादन्यपदार्थापेक्षयोभयोरण प्रधान प्रथमानिर्दिष्टत्वेन चानियमे प्राप्ते उत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं मिदं मितिबोध्यम् जहत्स्वं पदयमिति यत्पदेन यस्य पदस्य स्वमर्थस्त्यक्तस्ते वर्तिति चारुस्मितं यस्येतिबहुव्रीहिः॥ इति बहुव्रीहिः॥

कर्मादीनीति अन्यपदार्थेत्यर्थः समप्रधानानामिति समप्राधान्यपरस्परविशेषणत्वं संभवतीति प्रत्यवन्नादिवदितिभावः समुच्चयान्वाचययोरस्यानामिति एकार्थीभावविषयत्वात् इति शेषः तत्रैकस्येतराभिमिलितस्यैवान्वयादितिभावः द्वेधमिति यथा तत्रार्थे इति तत्र भाष्ये तत्रोभयत्रापि समुच्चयस्याविशेषात्त्वमाचेऽदन्तावयवभेदे नूप्तिरोहितावयवभेद इति अन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहेरिव बाधे प्राधान्येहन्देस्योचितत्वाच्च उद्भूतावयवभेदत्वमारोपितावयवत्वगतसंख्यावत्त्वं एतदन्तारोपेतिरोहितावयवभेदत्वम् अन्यथा समुच्चये बाधम् यत्रापि तत्र द्वपेणाबोधान्तत्वं द्वरूपद्वं आरोपानारोपयोस्तु शाब्दत्वमावश्यकं बीजं अतएवावाधे द्वस्वपष्ठे त्वेवविग्रहे श्वेतपोः समाहारइतितत्वम् वशान्नाभावेनेति प्रहितिनिमित्तयोः सामानाधिकरण्य तत्र चार्थः नीलत्वसमानाधिकरणोत्पलत्वबहुत्वं नीलमिति बोधादतएवतदनर्भावेणाह्निरप्रीतिभावः द्वन्द्वेन दापत्तिरिति अप्राप्तासमावनयोरविशेषइति भाष्यप्रयोगइव नीलोत्पलयोरभेदइत्यादौ अभेदादिपदान्वयेनयोः सामानाधिकरण्यस्य पथ्यान्नतसाप्रतीतावपि द्वन्द्वरूपपदसंस्कारादेवनायां तदविवक्षणात् यदा शहदस्तद्द्रूपपरावेतौ एवं च भिन्नार्थत्वान्नैकशेषः नापि सामानाधिकरण्यप्रयुक्तः कर्मधारयः तयोः शहदयोरर्थभेदाभावात् विशेष्यभेदो वेतितदर्थश्च माणेसायां प्रवृत्त्यवत्रत्रेके यदेस्य एमितिदिक् सत्योद्वेति सोदात्तोदार्थयोर्विशेषणान्तरम् लिनीमित्यर्थः समाहारे द्वन्द्वः प्राणपङ्गादीनामेवेतीत्यर्थः अपह्नुतशद्द्वति अर्धयुक्तात्त्वतोः संबन्धाव्ययमिवारादितिभावः कथं तर्हीति व्यक्तिप्राधान्यविवक्षया न निर्दोषः सकलतत्प्रयोलरञ्जनस्य विवक्षितत्वादितिभावः चत्वारइति नदीदेशारति भिन्नेपदेद्वन्द्वेहि वचनं नपुंसकत्वान्ततरापत्तेरितिभावः जनपदेहीति जनानां पदं स्थानं यत्रेतित्वत्समा मनुष्यवासयोग्यइत्यर्थः नादृशं यथा मनगरात्पति अतएवेति अत्र भाष्यमुदाहृतम् एकशेषो बोध्यत इति निपातनेनेतिशेषः गोश्वेत्युअश्वइति एवं पररूपपक्षेपि नेति बोध्यम् प्रतिपदविधानार्थमिति सनपुंसकमित्यस्य प्रतिपदविधानत्वार्थमित्यर्थः तदेवोपपादयति तत्कुत इत्यर्थः नहीति एकवद्भावमाजरति विविगमनाविरहात् यावदेकवद्भावमाजरत्यर्थः प्रतिपदविहितत्वाभिलक्षणोक्तिकेत्यप्राप्तेरितिभावः हाद्यादिरिति इद्विद्उपत्यमिति अनवकाशं चेत्यपि बोध्यम् विधेर्जाय

यस्त्वेन मृगशशकानित्यादावदस्य नियमार्थत्वं प्रत्युदाहृतमिति विप्रतिषिद्धमित्यस्यायमर्थः तदभावे ह्यद्रव्यवाचिनां समाहारद्वन्द्व एवेत्यर्थे अश्वव्यतेरेतरेतरद्वन्द्वानापत्तिरितितदाशयः इत्यादाविवेति कामक्रोधयोर्विरोधाभावेपि सुखदुःखादेरिवद्रव्यवाचित्वाभावे न नियमव्या

वर्त्यकोटावप्रवेशात् येन विभाषानुकर्षणान्नियमप्रवृत्तिरुचितः तदभावे ह्येवं नियमः वैकल्पिकोयः समाहारे द्वन्द्वः सोऽद्रव्यवाचिनामेवेतिभावः तदाशय इति एवं च विप्रतिषिद्धपदाभावे द्रव्यवाचिनामेवेति नियमः स्यादेवं चात्राप्युभयं स्यात्तत्त्वे तु विप्रतिषिद्धानामेवेति निय

मात्रे नैवेतरेतरयोगापवेलित तदाशयः विरोधापन्नेरिति विपरीततनियमेऽत्राप्तिरित्येकवद्भावस्यैवत्वेन तद्विरोधः स एव विकल्पः प्राप्त इति जातिरप्राणिनामित्यपि न चार्थे द्वन्द्व इत्येतद्विहितसमाहारद्वन्द्वस्य नियममात्रस्य च वाक्यसामान्यविज्ञानयोग्ये नु निषेधात् अत एव

प्रज्ञापदस्य हिपादर्शिकारिनार्थः परिमाणनियम इति सच संख्याकृतएव व्याख्यानादितिभावः नियमस्येति नियमस्यैवेति नदुदाहृतमिति प्राचीनोदाहृतमित्यर्थः निषिद्धत्वादिति तथा च समाहारद्वन्द्वः स्यादिति भाव तत्र प्रकृते नन्विति वाक्यमेव स्यादिति एतावदेव

प्राचांपले ह्रस्वणसारे अश्वमुख्यमाह किं च स्यादिति वाचं नहीति अवयवेषु दृश्यत्वसंख्यान्वयः इत्यभिमानः गृह्यत इति नचैवं समाहारे दृश्यत्वान्वयविवक्षायां प्राप्तसमाहारद्वन्द्वनिषेधोऽस्त्विति वाच्यम् इत्याख्यानवचनमेवैतत्स्यात्राप्रवृत्तेः प्रधानस्येति समत्वप्राधान्यमादिषु द्वन्द्वे

तिनियमादितरेतरयोगाप्राप्तौ तद्विधानेनासचारितार्थ्यम् नच नियमनिषेधेऽप्युभयोरापत्तिः असामर्थ्यान्न समाहारे तदप्राप्तेरितिभावः द्विगिति द्विगर्थस्तु यत्र दन्नोऽवहारकसंबन्धेन समाहारे एव दृश्यत्वात्वयविवक्षातदास्त्येव समाहारद्वन्द्वप्राप्तिः प्रधानस्यैव साम्ये

तत्वाद्द्रव्यसंख्यावगमाच्च किं चात्र समाहाराप्राप्तावनियमाभावेन नियमाप्राप्त्या कस्यानेन निषेधः स्यात् तस्मान्नूर्वस्तत्रवदयमप्युभयोर्निषेधः अत एवात्र इत्तत्र विधये समाहारद्वन्द्वासिद्धिः सामर्थ्येना सामर्थ्ये समासकल्पनापेक्षयैवमन्वयकल्पनस्यैवोचितत्वादि

ति अव्ययीभावस्यैवेति समानलिंगवचनत्वादितिभावः यदित्विति एकवद्भावपदेतरनिषेधः न च बहुव्रीह्यनुप्रयोगे उपदशामित्यस्यासिद्धिः उपदशाद्स्यस्यैवोचितत्वादितिवाच्यम् द्विगर्थोक्तीत्या वयवहारकसंबन्धेन समुदायार्थे ऽन्वये नद्वन्द्वार्थे ऽभेदेनान्वया

द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावेन नास्ति द्वेवाह उपदशस्येति अव्ययीभावानुप्रयोगे तु नाव्ययीभावादित्यादिना न दोष इति भावः अव्ययीभावानुप्रयोगे सामानाधिकरण्यं तु समीपसमीपिनोरभेदविवक्षया बोध्यम् इतरेतरयोगे तु बहुव्रीहेरेवानुप्रयोगस्तस्य समीपिप्रधानत्वा

त्समानलिङ्गवचनत्वाज्ज्ञानपवतत्रनाव्ययीभावानुप्रयोगः । असंततसदवरितेति तत्त्वं चैकहविर्भागित्वेन वेदकल्पसूत्रप्रसिद्धतयालोके प्रसिद्धमात्रस्यार्थे तथावेत्यन्यत् प्रायुंक्तेति तदार्थे भित्यन्ये अकारेसतीति संचेसंज्ञाकरतिबोध्यम् निपातनादिति इतरत्र एडकस्

त्रोडीत्येव सिद्धम् पितरामातरा च छन्दसि मातरपितराविति त्वत्र द्वयविधये पूर्वोत्तरपदयोराविभाधं तम्येवोत्तरपदस्योः सतोः पूर्वपदस्येत्यर्थे परतया केयटेनुव्याख्यातमिति न तद्विरोधः अत एवोत्तरपदे इत्यापि कृतत्वस्य नवाधः इति दिक् वाकस्तज्जन्यमिति ॥

पुर्वनरत्वे पिवाक्यादूस्य पूर्वनिपातस्तत्प्रकरणानित्यत्वात् ॥ इतिद्वन्द्वः ॥ अपत्यमन्यार्हित्वमिति योत्रप्रमत्यपत्यमित्यर्थः यूनेति अपत्यविशेषवाचकेन युवशब्देनेत्यर्थः तस्मात्कवर्ग्याणामपत्यविशेषवाचकस्यैव तद्द्विशब्दस्य ग्रहणं न तु हिर्परस्यैत्यादिनासंकेतिन

स्येतिभावः अनुकृतेरिति सारूप्ये सति तद्भावणविशेषरूपवेलमहत्तिरितिभावः वियमतो नस्यादिति सरूपाणामित्येकशेषे स्त्रीवाचकस्याविशेषापत्तिः नचेष्टापत्तिः केयटादिविरोधात् तैर्हि कुमार्यास्त्रियेत्येकशेषोक्तः न च तस्मादितः शेषेपुन्नपुंसकतद्विक्रेता

विनाप्यनियमेन सिद्धिर्गौवाविनात्र तद्रूपेण विशेषरतिवाच्यम् अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामित्यत्रद्वन्द्वपदेन तद्पवादैकशेषस्याप्युपलक्षणेन तदप्राप्तेरितिभावः तदितरेतिनाम्यां स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामित्यर्थः पुंयोगादित्यत्र तदेवापादितिरे इत्यर्थः तात्पर्यादित्येदेव

शब्दोपादानसामर्थ्यान्नविशेषश्चेत्रलक्षणएवेत्यन्वयेनेतिभावः तल्लक्षणएवेत्यस्य व्याख्यानमाह इन्द्रेन्द्राण्याविति मातरमधीति पितृत्वाद्येवेत्यर्थः तदादिभिरेवेति सर्वपदसाधारणमित्यर्थः लक्षोद्यमेतत्कारः इत्येवार्थो मात्रादिनिवाल्यय: सर्वैरित्यस्य तद्रादिभिरन्वे

शेषेत्यर्थः शाहपरेति गणपाठीयेत्यादिः आद्यादित्वादिति पुंनपुंसकतरत्वात्राप्येवमेव किंतु विशेषोपि अनेनात्रस्तः स्वार्थलिङ्गवाधनेन चरितार्थस्य बहिरंगविशेषसंबन्धिप्रातिपदिकवाधकत्वमानाभावदितिन्यायसिद्धत्वमस्यस्त्यितम् अत एवैकविशेषणापि तदा

दित्तवत्स्याप्रवृत्तिः अत एव पुंस्त्रीसंयोगे स्त्रीशेषे गावरमाहत्रस्त्रीविभाषाप्रयोगः संगृह्यते इमाः स्तनात्रह्य नेनैकशेषः अत्र गत्वादिति विभक्त्यनपेक्षत्वेन तद्व्यत्नेः सर्वमेवसरत्यर्थः वाधकमात्रपरत्वयेति वाधकमात्रस्य पूर्वस्य स्वप्रवृत्त्या नष्टकृतिप्रतिबन्धकत्वे

स्यो० इत्यत्रयथेति सिदेरित्यादिविकल्पस्थितावयवधीत्वे नालोप्यसेत्स्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रेलोकत्वसत्यालोप्यापवादत्वव्यवहार इतिभावः ॥ इत्येकशेषः ॥ कारणेत्युडिति यत्तद्दर्के: पदैः परार्थाभिहितस्वार्थसैवतन्त्रत्वदाभिधासमुदायामिधानिरूप

स्थानेसाह तिः विशिष्टार्थविषयकमिति राजपुरुषपदं राजसंबन्धवत्पुरुषे शक्तमित्येवं शक्तिग्रहकारणत्वेच्छके सहिमधकत्वमितिभावः पर्यवसानगत्यावृत्तस्याश्रवयवयोः प्रलम्भेपर्यवसानमित्यन्वादेनर शक्त्यन्तरमेवेति तस्वीकर्तव्यमेवेत्यन्वयः तत्फल

विशिष्टैकोपस्थितिस्तत्फलमाहातदेवेति मीमांसकानामिति अरुणाधिकरणवार्त्तिकेस्यष्टमेतत विस्तरस्तु न तद्दृश्यः योगरूढिस्येति पंकजादिपदे इतिशेषः लक्षणयाश्रयत्वसारित्येषाति लक्षणशक्तिकावयवपदशक्तेस्वत्यन्यपयेत्यर्थः निरूढेति प्र

योजनाभावादितिभावः एवं च बहुव्रीहौ चरमपदस्यैव तत्राविडम्बयादेर्लक्षणायैवोपयोसमुदायस्यैक्ये इति तात्पर्यम् अपसिद्धान्तादिति अनुपपत्तिरिति संधानं विना विबोधाच्चेत्यपि बोध्यम् यावत्पदेति तेन बहुव्रीहे द्वेशक्ति तत्त्व लक्षणयवि

धौ क्विबिचीति वार्त्तिकेनमिकपीति सूत्रेच सत्सामिति अनेनप्रकारेणापि न समासः प्रत्ययसंनियोगेनैवयोगविभागस्येह फलितार्थत्वादितिबोध्यम् यद्यपि सर्वस्यैवेति सर्वशक्ते तथापि लत्वानुसारात्कादिद्वन्द्वत्रापि ग्रहणे न वाधकमितितात्पर्यम् । इति

सर्वसमासशेषः । तद्वाचकेति अदा सर्वनिपस्वीवाचके तदर्थः भाष्येतिति अनेन विशेष्यस्यान्यलिङ्गत्वे स्यपुंस्त्वमसाधुति समापोदेवयजनमितिप्रयोगोऽसाधुरिति सूचितम् गतिश्चेतिसूत्रेइति उपसर्गादतीतिसूत्रेपि पतौ प्रयोगो वृद्धियीति क्रियायोगे उपस

र्गाकृतसिद्धावपि यद्धतः प्रणसंज्ञत्वेप्रेयमित्यादेक्रियायोगाभावाद्उपसर्गत्वाभावेन दोषः इत्याशंकोपसर्गग्रहणस्योपलक्षणत्वेनसमाहितं तत्रमाभ्येदिति बोध्यम् प्रतिसामामिति इत्यादिविषयः पद्माकारेति तत्त्वचपद्माभ्यत्वेन यथाकथंचिद्बोध्यम् यद्रे

ति पत्रे नाभोयस्येति विग्रह इतिभावः प्रमादएवेति प्रसवशाद्यन्नपुंसकत्वमेवेतिमतेइदं पुंलिंगत्वे तत्पक्षवादिप्रसवविशेषणत्वेन द्वितीयान्तमाद्यपक्षे चेदविनापिमाद्येव संगतं सर्वतोमायातं वर्त्तमानप्रयत इति एवं च वस्तम्रद्विदीयसनिवसीयरत्नीतिक्रमा

पृ॰ २॰ लभ्यते स्वयं चेदं तैत्तिरीयोपनिषदः शांकरभाष्ये तद्वार्त्तिके च वस्तुमात्रप्राधान्यमाश्रीयत इति यत्तान्नरमपि तत्र पदान्तरयोगस्मादेव निपातनात्साधुत्वं विषयमिति विषयमसत्वादित्यर्थः आशीर्विषयतायां इति तेनाशीर्लिङ्न्तसमभिव्याहारे एवास्य साधुत्वमिति भावः प्रा॰
ण्वेडव्रीहीति वडव्रीहौ संख्येयत्वात्ततः प्राकुसमासान्तविधेरभावाद् डव्रीहौ सप्तस्यापि संख्यैव तत्र ग्रहणमिति भावः ॥ इति साधारणसमासान्ताः ॥ लोकाज्ञत्वादिति लोकशास्त्रे हेदि प्रयोजनं निषेधाश्च वली याति तिन्याये नतद्धितनिमित्तत्वको विनिह॰
२ त्रिरितिबोध्यम् एकस्वर्यमविसमासफलं बोध्यम् समासप्रास्वे पठितापवेति उत्तरपदादित्यसमासस्य प्रतिपदोक्तत्वात्लोकाग्निकेति विहितस्यैव ग्रहणेनोपस्थितत्वात्तत्रत्यानामेव ग्रहणं न वकारणे च तत्लोके तित्रेपठितानामिति भावः भाष्यवार्त्तिकविरोधश्चत्यस्य तच्छा
त्वान्यस्य विरोधश्चत्यर्थः तमुपपादयति विप्रोषणेत्यादि परेत्ततदारम्भेषादस्य पदेतित्स्त्रेणादित्यपाद्योपदत्तमित्यादेर्वारणाय विप्रोष्यविशेषणेभावे वैपरीत्यस्य तत्रस्त्रे भाष्यप्रत्याश्रयणे नाज्ञापितप्राश्रयणे बाधकाभावे स्मात्तु आस्यनीति आज्ञायिनिचा॰
त्मनेष्यप्रहणे आत्मनश्चप्रहणेन्यसंख्यानं कर्त्र्यामिति भाष्ये अमेन्टलंसिदेकिनामिति आत्मनश्चेति सत्रेचात्ताथिनि चेत्युत्तूमित्र दर्शनार्थमाष्योत्त्रहणयग्रहणं अतएवात्मनश्चेतिसत्रे चःसार्थकः व्याख्यानभाष्ये आत्मनश्चेत्युत्ते वस्तुवार्त्तिकस्यात्ताथिनि
३ चेत्युत्तूमित्र दर्शनार्थमाष्योत्त्रहणयग्रहणं अतएवात्मनश्चेतिसत्रे चःसार्थकः व्याख्यानभाष्ये आत्मनश्चेत्युत्ते वस्तुवार्त्तिकस्यात्ताथिनि चेत्ये तत्साधारणभ्रमव्यावर्त्यये इति तेषां भावः भेदं परिकल्प्येति आत्मत्वेन वर्गीयपदार्थता जनार्दनत्वेनान्यपदार्थतेति भावः अधिकरण॰
विवक्षेति ग्रामे गढ़तीत्यादाविव फलसमानाधिकरणव्यापारस्याप्यर्थत्वविवक्षया तस्य तत्त्वविवक्षेति बोध्यम् अनाख्यायत्वात् कर्मसंज्ञायां तस्यानाथः स्यादधिकरणसंज्ञा कर्मसंज्ञाबाधते गेहं प्रविशतीति यथेत्याकडारसूत्रेभाष्यात् वस्तुतः फलस्य हृदयनिष्ठ
नयाप्रतीनापेक्षप्रयोगस्य साधुत्वमित्याह भाष्येति इति हलदन्तादिस्येवेति हलपीत्यर्थः तत्पुरुषे कृति तीत्यस्यापि नासंग्रहः नो करोषेति अनिवत्वान्मतुपःसिद्धित्वदान्यवणाच्छत्वकः प्राप्तिरिति भावः तत्त्वाख्यानाविति हर्षमानोविभाष्येन थापादाःसंग्रहायिको
हरदत्तविरोधादिति भावः उमात्राच्चेति एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेनोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः मरत्वोहीति प्रहेत्यानन्तरहितात्यर्थः तेहि पश्चवदेवनियमास्तहाह देवपश्चत्वादिति पालिकमपीति नित्यत्वप्राप्तिरेव न व्यवधीनात ॥ इत्यलुक्समासः ॥ परास्त्वादिति।
निषेधसत्त्वेन पुंवत्वप्राप्तेरभावादिति भावः यच्चितरेत्यादौ तु परत्वादिति वक्तुमुचितं नित्यस्त्रीलिङ्ग इति हलन्तादि स्त्रियामिति लिंगानुशासनसूत्रादिति भावः आत्रिदत्यादिदर्शनात्वाचित्कमित्यन्ये योनकाश्च रत्नाक्षिफलात्वामलकी त्रिषितमरात्रिषफ
लाख्यामलकीविशेषस्य त्रिलिंगत्वमपि तत्र शाख्यात्यानित्यस्त्रीलिंगेतिलभ्यतेनायंतत्र कृष्णारत्वपर्यायत्वं तिष्यफलाया याकर्षिते स्त्रीलिङ्ग निर्देशे नैतत्त्व्याहतेरिति तदपि नेति प्रकर्षयोगात्यागित्यस्यो क्तिसम्बन्नेत्यर्थः इतिदिगिति दिगर्थस्तु यद्यपि विद्वा
नरेति त्रपासंगतिं शंकते पुंवद्भावेनेत्यत्र दृष्टाभाव यदेत्यर्थः तमसेपुं वर्जावपत्वोद्वत्तमुचितोत्तदीर्घ इति भावः समायक्ते प्रकर्षयोगादिति एवं चतथाविवक्षायैव विदग्ध्रेयादेःसिद्धौ ह्रस्वविकल्पविधानसामर्थ्यात्सदेदीर्घश्रवणे हलपर्वीकरमित्यादोषधार्थक
मीविवक्षापक्षात्र संबन्धपदं प्रकृतेपि पूर्वसामान्ये नपुंसक विवक्षात्वान्तत एवनरपि पश्चात्र दर्थविशिष्टेस्त्रीत्वविवक्षा स्यार्थेत्यादेरपि यन्लिङ्ग सर्वं विवक्षितं तत्कार्यमन्वङ्गमित्येषपदार्थश्मित्रिन्यन्ये योजनाकर्त्रशक्या तथा पिप्रकृतविषये स्यार्थसमाख्यानुक्तत्वादी
हृष्टोर्थःप्रकृते न साधुतादिप्रामकतृति प्रास्त्वत्वयसेति लोमादिषुपाठप्रापाबाभावादिति भावः सख्येकवचनादिति प्रास्योग विभागादिति स्वयत्वेपित्तुचितं आतिध्यतइति तत्र सर्वपदस्याक्वे विशेष्यतेन षाङ्गत्वग्रहणं षाङ्गमात्रस्य सर्वपदता भावादिति बोध्यम् समयकरणं प्रापथकार
णः सप्तकारः प्रापथकर्ता च वेधश्चेति विषप्रतिपन्नद्रव्यकरणं दैत्यपि बोध्यम् आन्भ्युपगमश्च इति तत्क्रयाचात्यपिबोध्यम् आत्ययमिति तिङन्तावकरणमित्यन्ये हरदत्तश्चेति केयटस्तु पद्यतएवेति तेन तदर्थोक्तिरिति भावः करेति अच्चिविभाषेत्तिलत्व रजातिस्विनो कस्यापीति भ
वेद्हणगमाद्देस सिद्धोवर्णविपर्ययादित्यास्थितौ कस्येत्यर्थः अनेकाचेति उणादावेव प्रत्ययो त्यन्नेत्यकोपशेत्रोक्तत्वादप्रत्ययान्तिरिक्ता कार्येमे वोणादित्वादिस्येव मित्यर्थः तुकामेत्यत्र तामिति समोपपलक्षणं तेन सकामः समनाइतिसिद्धं निपातनादिति पृषोदरादित्व
विशिष्टपाठादित्यर्थः समासपदेऽत्रेना पृषेपकर्त्रवमित्यादिसिद्धिर्मांसस्येत्यादेशः पद्न्निति तत्त्वत्रस्येन मांसएतनेत्यादिवार्त्तिकेनापि सत्पपाठोनमिधानात्समानत्वमित्यसाधु निर्वाहश्चेति तेन कार्येविशेषैमात्रं तद्विशेषपदं त्वं चेति भावः वाक्योद्यामिति तत्रैकत्र
उज्ञाहृतामिति पदेऽज्ञामित्यर्थः तत्रेतीति असंज्ञात्वाद्वलन्तादित्यस्याभावे रित्यर्थः सत्रमपूर्वसेति अग्रशब्दार्थस्य प्राधान्येपीति भावः कथमिति दौवारिके प्रतीहारपदप्रयोगः कथं साधुरित्यर्थः तस्करस्याणीति पकृदेशाविकृतत्वायेन वडत्रीहेरपीत्यर्थः
शोवादंतृप्रमणिरिति स्वादेरिजीतिसत्रे भाष्यप्रयोगादिति बोध्यम् कथमिति तत्पदवृद्धिरिर्वार्त्तिकमित्यर्थः चतार्यार्धात्यस्येति नचोत्तरपदत्वेचेति निषेधात्कथमङ्गश्चाहस्यापदं त्वप्रत्ययस्योत्तरपदस्यकार्यित्वयवतस्यैत्त्रोदित्यन्यत्र विस्तरः पंचमीत्रियोगविभाग
दिति संस्तुपेतीत्यन्ये ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥ समर्थानाम् आनन्तर्यविधानाद्धीति तेन शिष्टार्थे परिपूर्णस्यैव पदान्तरसंबन्धः इति बोध्यं तद्धितस्त्वन्तादुत्पत्तिः क्तिनशृति स्त्रभाष्योक्तरीत्या सिद्धेति भावः किंचतत्संख्यापत्यमिमर्थे प्रत्ययश्चत्यारितौ
तस्यापत्यमित्यादेर्वाक्यार्थश्चतिसंबन्धादिबोधनार्थे विभक्त्युत्पत्तिराचष्टपीतिदिक् उचितमिति ज्यच्छ्रस्यैककल्पिकत्वविभागकृष्णपर्मां धिक्याद्वचितमित्यर्थः अतएवदोषादित्यपूर्वकमितिनोक्तं नातावाश्चायस्यानामभावेइति दिलोपवारणार्थं तस्यानि
ततास्थवर्णलोपः स्यादित्यस्योचितत्वं बोध्यम् परिगणनाच्चेति इयमस्य वचनयुक्तिः भाष्ये तत्परिगणनात् एवमुक्तमिति ध्वजिनपुंसकत्वापत्तिः स्त्रैणैश्चेति हरदत्ताशयश्चेति तदनुरोधश्चेति भावः परिवस्रेत्यजिति नचपत्रादाढ्हरत्वे पत्रेरपमर्पदविशे
षलत्वादितिवाच्यम् इदमिति सामान्यशब्देन दिशेषसंग्रहात् विशेषलक्षणाप्रत्ययत्वं विशेषशब्दोपादानेन वाधितार्थकप्रत्ययपरमितिभावः दितिशब्दश्चेति क्तिजन्तादिति शेषः एवमदितेरपि डीषिशब्दे तेश्चति क्तिजन्तामप्यामिति शेषः नपदान्तेति सवेशासिद्धेनेति
निषेधोपपन्नबोध्यः निर्वाहश्चेति छाजःचितत्त्मजादिपावादितिभावः स्त्रीत्वस्त्रलिङ्गमपि शैलोकात्म्ये यत्वादितिन्यायेन बोध्यम् वस्तुतस्तु पृषोदिशाडुपपादित हरदत्तादिरीत्यापमादपवेतित्तवर् याम्याःपांसूनीति वैदिकप्रयोग निर्वाहस्तुछान्दसत्वादित्यन्ये आ
क्ष्णेति पुत्रकाचेनततं भाष्योसर्वत्रगोरजादिप्रसंगे यदिस्तृते अपवादइति बाधकइत्यर्थः तदपवादेजादीनां त्पादयोःर्थविशेषलक्षणादिति सर्वविप्रतिषेधेन बाधकइति भावः धेनुरनञि अत्रचानजइत्युक्ते नञ्पूर्वेनजमिति बोध्यम् येनोःकादेशसत्वेनेकामिमडे॰

चित्रमत्राह एकमित्यर्थ इति कैयट इति तद्यौ नरतिप्रकरणे इति शेषः स्वच्छयमिति विज्ञानलत्ताणस्त्वान्नादितिवार्त्तिके वार्त्तिकस्यैव करनिभाष्योदाहरणात् स्वत्वाच्चको यथायादिति सूत्रे संख्याप्रहोते: सूत्रवाचकादितिवाच्यम् यथाह कैयट इति नेदमात्रवार्त्तिक
इति भाष्याच्च त्वतल्प्रकरणस्य भाष्यप्रामाण्याच्च स्वरितो वाग्रदागरति सूत्रभाष्याच्च वार्त्तिकेपि सूत्रत्वाङ्गीकारादितिभावः ॥ स्त्र्यपत्यादिविकाराणार्थे साधारणः प्रत्ययः ॥ सामान्यापेक्षमिति स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगापेक्षमित्यर्थः हे तत्वमिति न
नुस्थान संबन्धः प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात् नाप्यानन्तर्य संबन्धः पंचकपालस्य पुरोडाशस्येदं पांचकपालमित्यादावतिप्रसंगादितिभावः रथन्तरसामत्वादेरिति यदिरथन्तरसामासोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयादितिश्रुतावितिभावः न
त्वचीयवकर्षे द्विरथ रथन्तरस्येदमित्यधिकारविहितयतोल्लुक्न स्यात् नचेष्टापत्तिः येन विधिस्तदन्त इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्राह वाग्रहणमिति समर्थानामिति सूत्रस्थमित्यर्थः तेन कस्यचिदनगादेरपि लुक् सिद्धिरितिभावः अत्रेत न
संबन्धः फक्फिञोरितिसूत्रे ऽन्यतरस्यांग्रहणात् तस्तो चीति नापकृष्यतेऽभिधानान्नातिप्रसंग इति तत्त्वम् अत्र गोत्रप्रत्ययस्यान्यल्लुकोऽसम्भवो वो ञ्सचोपपादयिष्यते गोत्रे इत्यस्य फलमाह कौवल्यमिति अत्र फलेल्लुक् स च तु गोत्रप्रत्यय इति स्यात् न स्येवाल्लु
न्ययास्यादिति गोत्रे तौ लुक्किस्तत्सूत्रेप तद्वर्षेत्वा मइत्येतत्कात्रेणोति बोध्यं तद्राजलुकोप्ययमलुगुक्तः यस्कगोत्रास्त्रियाइति सूत्रेणास्याणिवंकिमर्थं वत्तण्ड स्यागोत्रापत्यस्त्रीवत्तण्डीवत्तण्ड्यवेति विहितयञो लुक् स्त्रियामिति लुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् तस्यासुप
सेवात् अणुजाल्गादीत्यादौ दृष्टार्थं न च गोत्रे लुगचीतिल्लुक्प्रतिषेधः ईकाराणां व्यवधानादिति तु ज्ञातं तत्र किंकारणं स्यादेर तिष्ठुकड्रावादि स्त्रुक्तं तन्नैकदेशश्रुतिः युवत्वेन ङीनशब्दल्लुको पिनिषेधो इति तत्रात्र बोधकं यद्यात तन्नेत्यस्यात्यन्तप्रयोजनं नपुंकड्रावेन ङी न लुकोनि
वृत्तिसिद्धिरित्यर्थ इति न नहि शेषः यद्यपिवा नास्मिन्निति स्वे गोत्रयुवसंज्ञयोः संज्ञायाः समावेशो पीलाया अप संप्रैलः पीलायावेत्यणप तस्यापत्यं युवा अत्रणोर्द्धन्द्व इति किमः पैलादिभ्यश्चेति लुक् पैलस्यछात्राः पैलीयाः अत्रापि गोत्रे लुगिति किम्? लुक्प्रसंगः अ
समावेशोत्वस्या अत्र वक्तव्यं तस्यायैलादिलुग्गित्युक्तं तस्यायमस्मात् समावेशो हि नीयायथा द्यस्य लुक् अत्र समर्थ्येऽपवादन्यायेनायमल्लुक् स्यात् असमावेशो तु युवप्रत्ययविषयेऽस्या प्राप्त्यगेनेत्यायेन तिनतहितो धोले श तो पास
कामित्विदिक इहेति द्विगोर्लुगनपत्ये इत्युत्तरं नविधिमूतिफ अफिञोरन्यतरस्यां गोत्रे नेति कार्यमित्यर्थः एते न वृत्त्यासेहि रथइत्यसिद्धिरित्यपास्तम् नन्वहयोः सावकाशयोरेकत्रेहक्तेस्य इत्यत्र दीर्घे तयोरिवैकस्य हि कार्ययोगस्तकेनासंभवे नकेवलेनासंभवे
नवावि प्रतिषेध इती को ज्ञल इढीत्यादिष्वभाष्येस्पष्टम् एवं च प्रकृतेन तस्य विषयो तत्राह अत्र वक्ता पकमिति एवं च ज्ञापकादेव वाप्य बाधकाभाव इति भावः आदिहि द्विप्राप्तिविषयेतद्बाधो न्याय्यत्रे अनपवाद्यापदिमवं वैयापदमित्यादावपिनो यथा हि: तत्रापि हि प्राप्तात
द्विषयत्वात ऐच्विधायकेन निषेधइत्यन्यदितिदिक ज्ञापकमिति एतत्स्वकैयटे ऽत्रैवस्पष्टम् स्त्राविति तद्देशोपरि निष्ठितफलत्वमालीयसिद्धिः अन्यथैकादेशात्प्राग्यस्येति लोपे शालपशहाकारस्यश्रवणापत्तिः अविशालस्तज्ञातः अविष्टरत्यादावनाकूनपीति
न्यायादेकादेशे नात्र तत्पकारश्रवणं तद्विषय तद्भिन्नोपितनः प्राग्वेव तन्नदलादिवत द्विषये समर्थाहितस्याज्ञपस्थितिः उपगोरिल्यत्र तत्पणोऽत्वरलोपेञो सिल्यस्य निरन्नालोपगवासिद्धिः इति पितामितत्यापत्तिश्चेतिभावः नडःरति तन्नि. तन्नि. विधअर ला
त्रिगुणेनिषेधार्थं तस्याविनाशोन्मुखत्वेनलुगभावे लिङ्गणप्राप्तिरिति तस्य तज्ज्ञापकतावोध्या शक्तमकात्वामिति यद्वितथाज्ञापकं तदागकर्त्रे ग्रामित्यर्थः यदितत्त्राहृतसिद्धेरि तत्त्यानात्राहृतसंयेरेवान्यत्र तत्त्रानियमः त्यर्थमदापरिनिष्ठि
तादेवेत्यर्थमावश्यकं तदितिवोध्यम् अत्रनभ्रूदपरिभाषायास्तु नफलम् सेड्धरत्वादोषदावधिकेन्वा ल्यानेसेट्स अभि तिष्ठितेरइ संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं संप्रसारणेवलादित्वाभावादिट: अ
नित्यत्वेनेत्यपि तत्र सिद्धेस्यष्टेचे दमप्यत्रैव कैयटे तत्सर्वं यदि तु ज्ञाप्यत इत्यनेनसूचितं ज्ञापितत्वादिति न च षष्ठीसमासविधानं व्यर्थं अनेन तस्तद्विषयेनस्येदमित्यस्य प्राप्तेरितिवाच्यं अनेनराहिपदे तस्य
चरितार्थात् अनभिधानेनद्धितद्वितनाभावस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादिति भावः प्रामादिकमिति उपगोः प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वात् उपगोर्गोत्रापत्यमिति तद्व्याख्यानात् अभिविग्रहप्रदर्शनाच्चेतिभा
वः पितृपितामहादीति अत एव पितृव्यमातुलादीनां न वंश्यत्वं तृतीये द्वयोरितिउपगोस्तृतीये वाच्ये राज्ञोरित्यर्थः नयारराग्निमूल्यूफका नन्वत्र पक्षे औपगवाहि त्रिप्रभृत्यु द्वयम निष्टप्राप्नोति औ
पगवइष्टं च तृतीयेन सिध्यति गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादेरानर्थक्यं प्राप्नोति गोत्रे पञ्चेइत्यस्य विरोधात् गर्गादिञितततःप्रत्ययान्तरेनिष्टं च प्राप्नोति यदि त्वस्या अपत्ये विधयर्थं त्वंतदा न नियम त्वमि
ति प्रत्ययानामप्रत्यनिषेधास्यावश्यवक्तव्यत्वं न च गोत्रपदेन गोत्राद्गोत्रसमुदाय उच्यते तत्र सूत्रेन अप्रहणं गोत्रग्रहणात् एकपदं च सामर्थ्याव धारणार्थं पुत्रे एकः पौत्रेऽपरस्तदपत्ये चापरइ
ति गोत्रागोत्रसमुदायेव कूनां प्राप्नोति एक एवापत्यप्रत्यय इति नियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारापरमप्रकृतेर्विधिरपिपरंपरापत्यापत्यवत्संबंधे प्रवर्त्तत इत्यनुमीयते इति नदोष इति वाच्यं तथाविधेर
नुमानेगौरवात् एतदेवाभिप्रेत्यैव नियमोपपादनोत्तरभाष्येनुक्त इतोन्यादपितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययानामप्रतिषेधोवक्तव्यः परमप्रकृतेश्चापत्यविवक्षायामितिविधिर्न्वेप्रतिषेधोवक्तव्यः गोत्रपदल
क्षणयानियमवेदत्यन्तिर्विक्तव्या एकेनवाक्येनोभयं न लभ्यं एको पत्यप्रत्ययो भवति ननु तद्विषये गोत्रे प्रत्यय इत्येवार्थः स्यादिमेकाभ्यनुज्ञैव दुर्लभेति तद्ज्ञावद्यत्कृष्टेराह यद्देनेति अत्र
पक्षेद्वष्टस्यसध्यासर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययानामप्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्योक्तापत्तेर्तीयादि अपत्यतोकत निष्टनिवारणाय नियमार्थमिदं गोत्रभावस्य गोत्रजातिपरत्वेति नियमोपपत्तिः अ